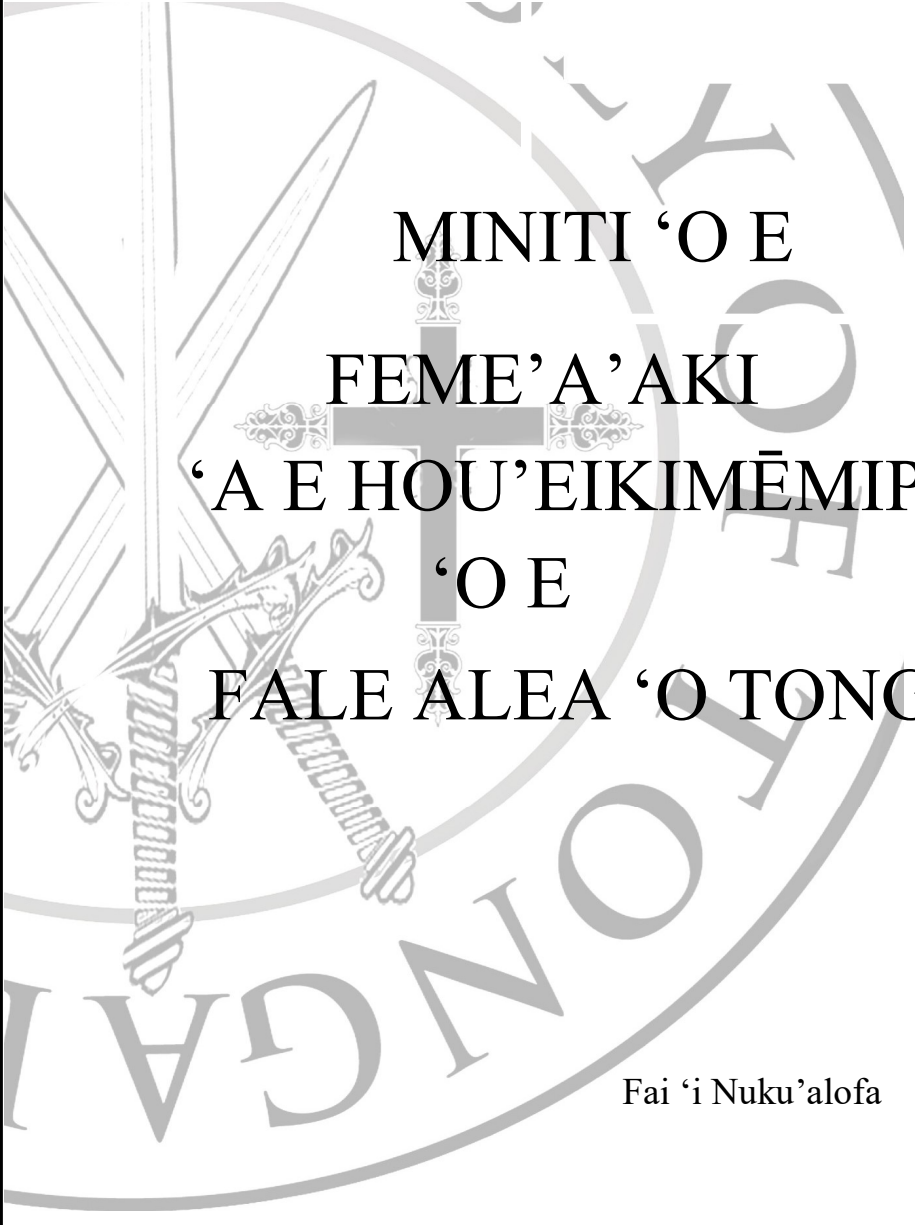

Fale Alea 'o Tonga

MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA

Fai 'i Nuku'alofa

FIKA	2
'Aho	Tusite, 19 Fepueli 2019

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisita Toutai

Sēmisi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisita Ngoue

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 02/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho: Tusite 19 Fepueli, 2019
Taimi: 10.00 pongipongi.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		4.1 Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2018 – Lao Fakaangaanga Fika 21/2018
		4.2 Lipooti Fika 01/2019 Komiti Tu’uma’u ki he Lao (Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 21/2018)
Fika 05		LAO FAKAANGAANGA
		5.1 Fika 1/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2019
		5.2 Fika 2/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2019
		5.3 Fika 3/2019: Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Ngaue Fakafakamaau mo Fakalao 2019
		5.4 Fika 4/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Palani mo hono Pule’i ‘a Hono Ngaue’aki ‘o e Ngaahi Feitu’u 2019
		5.5 Fika 5/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2019
		5.6 Fika 6/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau’anga Polisi 2019

		5.7 Fika 7/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule'anga 2019
		5.8 Fika 8/2019: Lao Fakangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapule'anga 2019
		5.9 Fika 9/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangike Langa Fakalalakaka 'o Tonga 2019
		5.10 Fika 10/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2019
Fika 06	:	NGAAHI TU'UTU'UNI:
		6.1 Fika 1/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2018
		6.2 Fika 2/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2018
		6.3 Fika 3/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tute Kasitomu 2018
		6.4 Fika 4/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukahau 'Ekisia 2018
		6.5 Fika 5/2019: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Vahenga Malolo 'a e Kau Tau 'A 'Ene 'Afio 2018
		6.6 Fika 6/2019: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa'anga Hu Mai 2018
Fika 07	:	FAKAMATALA/LIPOOTI FAKATA'U:
		7.1 Komisoni ma'ae Kau Ngaue Fakapule'anga 2015/2016 & 2016/2017
		7.2 Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2017/2018
Fika 08	:	Lipooti Fika 1/2019 - Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita
Fika 09	:	KOMITI KAKATO: (Ngaahi Tu'utu'uni)
		9.1 Fika 1/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Pule'i) 'o e Sino'i Pa'anga Malolo Mei He Ngaue 2016
		9.2 Fika 3/2018: Ngaahi Tu'utu'uni Ki He Ahi 2016
		9.3 Fika 7/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Ki He Toutai (Kolo Matatahi) 2016

		9.4 Fika 8/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2017
Fika 10	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 11	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu.....	8
Ui ‘a e Fale.....	8
Poaki	8
Me’a Tokoni Sea.....	8
Pāloti’i tali ke tuku fakatafa’aki tu’utu’uni kae ‘ohake ngaahi fiema’u e kakai	9
Tokanga ‘oua to e pāloti’i fiema’u kakai kae ngāue’aki pē mafai Sea	11
Tokanga ki he Kupu 177 Tohi Tu’utu’uni e Fale Alea.....	13
Tui malava ke pehē ko e motuhia fetu’utaki he ‘initaneti ko e ngāue fakatautoitoi	14
Tokanga ki he lau miliona ne hoko he maumau ne hoko ki he keipolo.....	14
Tokanga te’eki ‘omai Pule’anga ha’anau lipooti ki Fale Alea fekau’aki mo e keipolo.....	15
Fokotu’u ki ha Kōmiti Fili ke fakatotolo ki he ‘uhinga e motu e keipolo ‘initaneti	16
Ngāue Kōmiti Kapineti ki he palopalema he motuhia fetu’utaki.....	19
Tapou ke ‘oua faitu’utu’uni ange ha Kōmiti Fale Alea ki he ngāue Pule’anga.....	19
Taukave’i ko e fatongia Fale Alea ke siofi ngāue Pule’anga.....	20
Tui ngali fakapotopoto ange pē ke fai’aki pē fakatotolo mo e ngāue Kōmiti ngāue Kapineti.....	21
Fakamalanga he kupu 51 Konisitūtone ‘oku hangē tukuhiho fatongia e Fale Alea	22
Fakamahino ‘e lipooti mai ki Fale Alea e Pule’anga he kakato ngāue fakatotolo.....	23
Makatu’unga e hoha’a ke fokotu’u ha Kōmiti Fili ko e tuai e ngāue fakatotolo ki he keipolo.....	23
Fehu’ia ‘uhinga to e fokotu’u Kōmiti ai ‘oku te’eki ‘omai ki Fale Alea ha lipooti e Kōmiti ki Muli	25
Taukave hala tukuaki’i pehē ‘oku maumau taimi e Fale Alea.....	26
Tokanga ki he Kupu 51 Konisitūtone fekau’aki mo e alea’i Fale Alea ‘isiu he keipolo	28
Kole Pule’anga tukuange faingamalie ke tomu’a fakahū mai ‘enau lipooti ki Fale Alea.....	28
Taukave’i totonu ke ‘omi ki he Kōmiti Fale Alea e fakamatala ki he tu’unga ‘i ai ngāue	29
Fakamahino ‘uhinga fokotu’u ke fokotu’u ha Kōmiti Fili fakatotolo ki he motu keipolo.....	32
Kole ki he Fale ke nau ngāue fakataha ma’a e kakai e fonua	32
Fokotu’u ke fakahū mai Kōmiti ki Muli ha’anau lipooti ki he motuhia fetu’utaki.....	33
Fokotu’u ke ‘oua ‘e fekolosi’aki e ngaahi mafai pule.....	41
Fokotu’u ‘oua ‘e fokotu’u ha Kōmiti kae tau’atāina ngāue Pule’anga	44
Pāloti’i ‘o ‘ikai tali ke fokotu’u ha Kōmiti Fili ki he motu e keipolo ‘initaneti.....	45
Tokanga ki he ‘ave ngaahi lesisita & lēkooti he Fakamaau’anga tauhi Siasi Māmonga	45
Tali Pule’anga lolotonga fai fengaue’aki mo e lēkooti kakai tauhi he Fakamaau’anga.....	46
i. Me’a e Sea.....	50

Tokanga ki he ngaahi pepa fakama'ala'ala he Lao 'Inivesi motu'a mei he Pule'anga.....	50
Tali Pule'anga 'oku ha pē 'i mui he fo'i Lao ngaahi fakamatala fakama'ala'ala	50
Tokanga neongo fakangatangata pisinisi ma'a e Tonga kae kupu 5 (2) 'e malava fakangofua ia he Tu'utu'uni Ngāue.....	52
Tokanga fo'i Lao 'Inivesi ke fakaivia ngaahi ngāue langa hake 'ikai a'u ki ai ivi e Tonga.....	55
Fakakalakalasi 'e 3 e pisinisi 'oku tapui	58
Tokanga ki he tu'u fehangahangai Kupu 5(1) & kupu 5(2).....	59
Tokanga ki he mafai Pule'anga ke faka'atā pisinisi muli ki he pisinisi he lisi fakatapui	65
Ngaahi feme'a'aki he kehekehe lisi tukumakehe mo e lisi fakangatangata.....	65
Tokanga ki he kole kau Tonga ke faka'atā ange nau totonu ki he faingamalie pisinisi ma'u kau muli .	71
Ke fakatokanga'i feinga ke fakafaikehekehe'i totonu ma'a e kalasi kehekehe e Tonga	72
Lava pē Lao fakafaikehekehe'i e totonu ma'u 'e he Tonga totonu mo e Tonga liliu kakai.....	73
Poupou ke fakakaukaua hono malu'i totonu 'a e Tonga totonu kae 'oua tukunoa'	73
Tokanga ki he 'uhinga ke fai mo tali Lao koe'uhi ko e tokoni mei muli ki he patiseti	76
'UHINGA ki he to e fatu lao fo'ou ko eni ki he 'inivesi muli	78
Fakatonutonu malava Kupu 18 lao lolotonga fa'u <i>Regulation</i> Minisita	79
Mahu'inga ke mahino ngofua e Lao he ko e taumu'a ke tohoaki'i mai kau 'inivesi ki Tonga.....	81
Tokanga fu'u lōloa māhina 1 pea toki aofangatuku Minisita ki he kole 'inivesi.....	81
Fakahalaki mei he Pule'anga e taimi papau ke ngāue ai ki he kole 'inivesi.....	82
Fokotu'u ke 'aho ngāue pē 'e 10 kae aofangatuku Minisita ki he kole 'inivesi	82
Fokotu'u 'aho pē 4 'aho ngāue koe'uhi malava hoko ngāue faihala 'i loto he 'aho 20.....	83
Fakamahino ko e 'aho 20 ke faitu'utu'uni ai Minisita.....	84
Fakama'ala'ala he Kupu 11(1) fekau'aki mo e faitu'utu'uni Minisita ke 'i loto 'aho 20.....	84
Tokanga totonu ke 'ave lao fo'ou ki he kau pisinisi ke vakai ki ai.....	85
Fu'u mahu'inga 'aupito ke fakapapau'i Minisita 'oku malu ngaahi lisi ma'a e kau Tonga	87
Fokotu'u fetongi kupu 19 'aki 'omai kupu he lao motu'a ki ha Kōmiti ke tangi ki ai 'a kinautolu 'ikai tali kole ngofua laiseni	88
Poupou ki ha sino tau'atāina ke siofi ngaahi tangi atu he 'ikai tali kole laiseni	90
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he fakakaukau ke tukuatu lēkooti mali & pekia tauhi Siasi Māmonga	92
Kole ke tufa tohi mei he kau pisinisi fekau'aki mo e Lao 'Inivesi Muli.....	93
Kelesi	94
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	95

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tūsite 19 Fepueli 2019

Taimi: 1000 - 1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Tokoni Sea Fale Alea. (*Lord Tu’ilakepa*)

Lotu

‘Eiki Tokoni Sea: Lau mai e lotu ‘a e ‘Eikí.

(Na’e kau kātoa e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá hono hiva’i e lotu ‘a e ‘Eikí.)

‘Eiki Tokoni Sea: Kalake, taliui.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he pongipongi ni, ko e ‘aho Tūsite 19 ‘o Fepueli 2019.

(Na’e lele heni ‘a e taliui e Hou’eiki Mēmipa)

<002>

Taimi: 1005 - 1010

(hoko atu ‘a e Ui ‘o e Fale....)

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu’a.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Io, lelei Kalake.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Minisitā ki he ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliui ‘a e Falé

Poaki

Ko e ‘Eiki Palēmia ‘oku poaki mai, poaki folau mo e ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, pea ‘oku poaki folau mo ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Ko e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē.

Me’a Tokoni Sea

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō. Tapu ki he ‘Otua Māfimafi ‘oku ‘i hotau lotolotonga, tapu atu ki he

‘Ena ‘Afio, Tupou VI kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Ha’ a Moheofo, tapu atu ki he Tokoni Palēmia, ko e Palēmia Le’ole’o ia kae ‘uma’ā ‘a e Kāpinetí, fakatapu foki ki he Hou’eiki ‘o e fonua, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘uma’ā ‘a e kau ngāue, fakatapu atu ki he kakai ‘o e fonua ‘oku nau me’a mai ‘i he ngaluoe ki he feme’a’aki ‘a e Fale Alea ‘o Tonga.

Tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua Hou’eiki koe’uhí ko e kei fakalaumālie lelei ‘a e Hou’eiki mou me’a mai neongo ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘a e ‘Eiki Palēmia, me’a atu ‘i he fatongia ki he fonua, tau pau pē ‘e ‘i ai ha taimi ‘e me’a mai. Ko e kongalahi ‘o ‘etau ngāue ‘oku mātu’aki fiema’u koe’uhí ko ia ko e taki ia ‘o e fonua ni.

Hou’eiki he ‘ikai ke u to e fakalōloa te u ki’i fakataukei atu pē kae hoko atu ‘etau ngāue koe’uhí he ‘oku mou mea’i ko e ‘etau ‘āsenitā ‘oku ‘i he Kōmiti Kakato ‘a e 4.1, Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2018, pea ‘oku lolotonga fai ‘a e feme’a’aki ki ai, pea ko ‘eku fakahoko atu pē ko e Sea ‘oku ‘i Tonga ni pē kā ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘e taha ‘oku ki’i mo’ua ki ai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, pea ‘oku ne me’a mai ke u tongia ‘a e fatongia ‘i he pongipongi ni.

Koe’uhí ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi na’a nau me’a ange ‘o fakahoha’asi ‘a e motu’a ni ke ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku nau fie me’a ki ai ‘i he pongipongi ni. Ko ‘aneafi foki na’e me’a atu’a e Sea ki he 2 pea mahalo na’e ta’omia pē ‘i he Sea ke ‘i he ngaahi me’a kehekehe.

‘E Palēmia Le’ole’o te tau ngāue’aki pē ‘etau Tohi Tu’utu’uni koe’uhí kae faingofua mo nga’unu ‘etau ngāue. Kapau te mou me’a hifo ki he’etau tu’utu’uni ‘i he kupu 35...

<005>

Taimi: 1010 - 1015

‘Eiki Tokoni Sea : ... ‘I he taimi ‘oku alea’i ai ha me’a fakavavevave ‘e ‘ikai ke to e fakahoko ha ngāue kehe, ngata pē he ngāue ‘oku fakavavevave, tukukehe hano fakangofua ‘e he Falé. ‘I he Kupu 3 leva, Hou’eiki, ‘oku ngofua ke tuku fakataimi pē ta’ofi ha ni’ihj, pē kotoa ‘o e ngaahi Tu’utu’uni ‘aki ha loto ki ai ‘a e toko lahi ‘i he Falé. Koe’uhí ko e ni’ihi ko eni, ‘oku ‘i ai e Fakafofonga mei Ha’apai, ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku fie me’a ki ai, to e fakavavevave mo ia. Pea ‘oku ou fokotu’u atu mu’a ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke ki’i tuku fakataimi ‘etau Tu’utu’uni, koe’uhí ko e ‘i ai e ngaahi fiema’u ‘a e Kau Mēmipa ko eni, fakahā loto hiki ho nima.

Pāloti’i tali ke tuku fakatafa’aki tu’utu’uni kae ‘ohake ngaahi fiema’u e kakai

Kalake Tēpile : Sea, ‘oku loto ki ai a Veivosa Taka, Tevita Lavemaau, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Vaha’i.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ‘Eiki Sea, ki’i kole atu. Fakamolemole pē e Feitu’u na. ‘Ikai ke fu’u loko mahino kiate au pē ko e hā e e me’a ‘oku ‘ai ke tau pāloti ai, he me’a fakavavevave. Kuo u lele mai ‘oku ‘i ai e tohi ko ē ‘oku tufa mai, ko e ‘ai ki he alea’i ‘a e ngaahi Lao, pea mo kau ai pē foki ‘a e me’a ko ē ‘aneafi.

'Eiki Tokoni Sea : 'E Hou'eiki, ki'i me'a hifo pē ki he'etau Tu'utu'uni. Ki'i me'a ki lalo lōua, 'oua 'e, 'Eiki Minisitā. Ko e 'osi pē 'eku fakatapu, na'a ku kole atu ke mou me'a ki ho'omou Tohi Tu'utu'uni. Koe'uhí 'oku 'i ai e ni'ihí he kau Mēmipa 'oku nau me'a mai, 'oku 'io ai e me'a 'oku tonu ke fakavavevave, 'anautolu, felāve'i pē mo e kakai e fonuá. Ka koe'uhí ko 'etau Tu'utu'uni, 'oku malava ke fakahoko 'i ha'amou loto ki ai. 'A ia ko e Fakafofonga mei Ha'apai, ko 'ene kole 'oku 'i ai e me'a 'oku fiema'u ki he kāinga Ha'apai, pea na'a ku kole ange pē ki ai ke foki mai ki he Fale ni, koe'uhí ka u foki mai mo e motu'a ni, ki he Fale ni, pea te u lau atu leva e kupu 35 'etau Tohi Tu'utu'uni. 'Oku malava pē 'i hano fakangofua 'e he Falé ke ki'i tuku fakatafa'aki 'etau ngaahi me'a fakavavevave, ngāue'aki leva e kupu 3. Pea ko e 'uhinga e me'a na'a ku pāloti ai, pea mou hikinima, koe'uhí ke si'i 'oange ha faingamālie 'a e Fakafofonga, ke ne me'a atu fekau'aki mo e me'a 'i he fonuá. 'I hono vahefonuá. Ka tau hoko atu 'etau pāloti.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, fakamolemole mu'a, Sea.

'Eiki Tokoni Sea : Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Fakatapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. 'Oku ou ki'i tokanga pē, Sea, ko hono 'uhingá ko e ... 'E lava 'o ki'i tokoni mai pē ko hai fua 'oku 'ai ke fie me'a. He ko hono 'uhingá ko e Lao 'oku fakavavevave, pea 'oku ou tokanga Sea na'a tau 'alu ai kitautolu 'o 'osi e houa pongipongi. Kapau pē 'oku toko si'i, Sea.

'Eiki Tokoni Sea : Ko ia, ko e toko 2 pē, 'Eiki Minisitā. 'Oku ou tali atu pē ki he Feitu'u na Malo ....

Veivosa Taka : Sea, tapu mo e Feitu'u na. Fakafoki atu 'eku fokotu'u 'a'aku, ka u lele pē au ia 'i tu'a. Ko e 'uhinga pē 'eku 'omai ia 'a'aku ki heni, he 'oku tuai e ngāue 'a e Pule'anga. Ka 'oku ou fakafoki atu, Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Ai lōua pē, Sea. Sai pē, mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea : 'E Fakafofonga Ha'apai. Fakamolemole pē ki he Feitu'u na, 'oua te ke to e holomui, he kuo tau kamata, pea kuo u kamata'aki leva 'etau Tu'utu'uni. Taimi ko ē 'oku ke holomui ai, pea 'oku si'i vaivai leva e fatongia 'o e Sea. Tu'uma'u pē ho fatongia, ka u fiema'u ke tukuange ke ke me'a mai ki he kakai e fonuá. 'Eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Mo'ui : Sea, tapu mu'a mo e Feitu'u na ka u ki'i fakahoha'a.

'Eiki Tokoni Sea : 'Eiki Nōpele, pea ke toki me'a mai, 'Eiki Minisitā e. Mālō mei Vava'u Fika 2.

'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu : Tapu pē mo e Feitu'u na, Sea, pea 'oku ou fakatapu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia, Hou'eiki Minisitā, pehē ki he Kau Fakafofonga e Fale 'eiki e Feitu'u na. Na'a ku lama taimi pē, Sea, ka 'oku mālō eni kuo u hao au he vaka e to e toloi 'a e vaka Ha'apai, kae fononga atu ai leva e vaka Vava'u ia.

'Eiki Tokoni Sea : 'Eiki Nōpele, fakamolemole pē, kuo pau ke tau ngāue ki he'etau Tohi Tu'utu'uni, he 'oku lolotonga 'i ai 'a e tohi kuo 'omai 'e he 'Eiki Palēmia fekau'aki pea mo e ngāue fakavavevave ki he fo'i Lao ko eni *Investment*. Ka koe'uhí ko 'etau Tohi Tu'utu'un. Kuo pau leva ke tau foki 'o pāloti'i pē ke tuku mu'a fakataimi 'etau Tu'utu'uni, kae 'oatu hamou faingamālie ke mou me'a ki he ngaahi me'a ko ē 'oku mou fiema'u, fakavavevavé.

'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu : Fakafeta'i Sea.

'Eiki Tokoni Sea : 'E sai pē, pē 'oku toe 'i ai ha me'a kehe ia 'oku ke me'a ki ai.

'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu : 'Oku 'i ai pē e ki'i me'a makehe, Sea, fakamolemole.

'Eiki Tokoni Sea : Pē'i me'a mai.

'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu : Ko e me'a makehe pē, Sea, te u to'o

Siaosi Sovaleni : .... Pāloti kae toki ngofua e me'a atu.

'Eiki Tokoni Sea : 'Io, ko e 'uhingá 'oku ou tokanga ki hoku fatongiá, he 'oku mo'oni e Fakafofonga Fika 2.

<006>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Tokoni Sea : Tongatapú, ke fai mu'a e pāloti, peá u tukuatu leva ke 'i ai ha me'a 'oku mou fie me'a mai ki ai. 'Io me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua fakamolemole.

Lord Nuku : Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he ... 'Eiki Sea, 'oku fai e mo'utāfu'ua he me'a ko eni ko ē 'oku fakahoko mai he pongipongí ní 'Eiki Sea. Ko e ... sai pē ke u ki'i tali pē ke 'osi ho'omo feme'a'akí kau toki..

'Eiki Tokoni Sea : Me'a mai koe. 'Eiki Nōpele.

Tokanga 'oua to e pāloti'i fiema'u kakai kae ngāue'aki pē mafai Sea

Lord Nuku : Ko e me'a 'oku fai ki ai e hoha'á ia 'Eiki Sea, koe'uhi ko e 'asenitá he tohi Tu'utu'uní 'oku pule 'a e Feitu'u na ki hono liliú. Ko e tohi fakavavevavé, 'oku mahino ia ki he Lao. Ko e fiema'u ko ia 'a e fonuá 'Eiki Sea, 'oku ke hanga 'e koe 'o 'ai ke pāloti'i he pongipongí ni, pē 'e fakahoko pē 'ikai, 'a e fiema'u ko ia 'a e kakai 'o e fonua. Ko e fiema'u eni 'oku 'oatu ko ē mei he kau Fakafofonga 'o e Kakaí, 'oku fiema'u 'oku vivili. Pea na'e tala ma'u pē 'o pehē, ko e loto 'o e kakai. Ko e 'uhinga 'o e fakahoha'a atú Sea, he 'oku 'i ai e mafai 'o e Feitu'una, 'oku 'ikai ke toe liliu 'e 'asenita ia ko ē ki he Laó, ko e 'asenita ia 'oku ke 'omai. Ko e kole mai ko ia 'a e kakai 'o e fonuá, ke hoko atu ko ē ha me'a 'oku fiema'u 'Eiki Sea, 'oku 'i he mafai ia 'o e Feitu'u na ke fakahoko, pea 'oku 'osi mahino pē ia ki he Feitu'u na hono tukumai ke pāloti'i. Ko e mafai ko ia 'oku 'ia koé Sea 'oku totonu ke ke ngāue'aki.

'Eiki Tokoni Sea : Sai, sai pē ia kau .. 'Eiki Nōpele, sai pē ia kau ...

Lord Nuku : ‘Oku mahino ia kiate au, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i me’a ia ‘e taha na’e ‘ai pē ke u kole atu ke ke toki hanga ‘e koe ‘o fakama’ala’ala mai ‘anai he 2:00. Ko e fatongia ‘o hai, ‘a e ‘ave ko ia ‘o e Laó ki he kakaí, koe’uhi ka ke toki hanga ‘e koe ‘o tuku’i mai. Pē ko e fatongia ‘o e Fale Aleá, pē ko e fatongia ‘o e Potungāué ke ‘ave ko ē ‘a e ‘ū Lao fakavavevave ko eni ‘oku fiema’u. He ko e Laó ‘oku fekau’aki pea mo e kakai. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha Lao ia ‘e fekau’aki mo tautolu pē ko ia ‘i Falé ni. Ka ko ‘eku ‘oatú, ke ke toki hanga ‘o fakama’ala’ala mai ‘anai ho’o Fakahinohino Lao. Ko e fehu’i atu pē ki he Feitu’u na ke ‘uhi k eke toki fakama’ala’ala mai ‘i ha’o faingamalie.

'Eiki Minisitā Polisi : Ki’i fakatonutonu pē Sea. Ki’i Fakatonutonu pē Sea.

'Eiki Tokoni Sea : ‘Io me’a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Fakamolemole ‘oku monuka ‘etau Tu’utu’uni. ‘Oku ou fokotu’u atu ‘oku tonu pē ‘a e me’a ia ‘oku ke me’a mai ‘aki. ‘Uluaki pāloti’i ke faka’atā he ‘oku tu’u ‘a e Lao Fakavavevavé. Pāloti’i ke ‘atā Sea kae toki lava fai ‘a e ‘ū feme’a’aki ko eni.

'Eiki Tokoni Sea : ‘E Hou’eiki, fakamolemole, ka ‘oku mou mea’i pē ha me’a ‘oku ou lolotonga tukuatu, ke ‘ai ke fakahoko hoku fatongiá, pē ko e 'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá pē Sea Kōmiti Kakato, ‘oua te mou to e me’a mai ‘aki fekau’aki mo e fatongia ‘o e Sea. He ‘oku ou talitali au ke ‘osi ‘ene me’a. Te ke ongo’i lahi kapau te u ta’ofi e Feitu’u na, pē ko ha taha ‘i he Falé ni, ke ke me’a ki lalo, ‘i ha me’a ‘oku ke me’a ki ai, ‘oku ke loto ke ke me’a ke fakahā ki he Fale ni, pea ke me’a ki ai ‘a e kakai ‘o e fonua. Ka koe’uhí, fakamolemole pē 'Eiki Nōpele mei ‘Euá, ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o pehē ke u pāloti ‘a e me’á koe’uhi ko e Tohi Tu’utu’uni. Ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni, mou ki’i me’a hifō pē ki ho’omou Tohi Tu’utu’uni kuo ‘osi tufa atu.

‘I he taimi alea’i ... Kupu 35. ‘I he taimi ‘oku alea’i ai ha me’a fakavavevave, ko e me’a fakavavevave eni na’e tohi mai ‘a e Tokoni Palēmia ki ai, pē ko e Palēmia Le’ole’ó, ‘e ‘ikai ke to e fakahoko ha ngāue kehe. ‘E ‘ikai ke to e fakahoko ha ngāue kehe ia. Hoko atu pē he kupu tatau, ... ngata pē he ngāue ‘oku fakavavevave, tukukehe hano fakangofua ‘e he Fale Alea. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ki’i matapā ‘i he Tu’utu’uni ko eni, pea u foki leva ki he Kupu 3, koe’uhi ko e Kupu 3 ‘oku ngofua ke tu’u fakataimi pē ta’ofi, ha ni’ihi e kotoa ‘o e ngaahi Tu’utu’uni ‘aki ha loto ki ai ‘a e tokolahi ‘o e Fale Alea. ‘Oku ‘ikai ko au ia, ‘oku ‘ikai ko e Sea Fale Aleá, ‘oku ‘ikai ko e Sea Kōmiti Kakato, ka ko moutolu.

Lord Fusitu’a : Sea fakamolemole, ko e kole atu pē ha ki’i fakama’ala’ala koe’uhi ko e toki hū mai ‘a e motu’a ni. Ko ‘etau pāloti eni ki he hā koā? Ke to e faka’atā ke tau foki ki Kōmiti ‘o alea’i e Lao ko eni ? Pe ko e pāloti’i eni ia e fo’i lao ?

Lord Tu’iha’angana : Sea ki’i fakatonutonu atu. Ne tōmui mai ē, ka ko ena ‘oku ‘osi fai pē ho’o me’a ‘au ‘oku ma’ala’ala pē ia. Na’e ‘osi fakamahino mai pē ka ko ‘eku kole ‘aku ia. Ko e ‘uhingá hangē ko ho’o me’a kapau ‘e tali e pāloti ke fai e me’a. Na’a ku ha’u au he pongipongí ni mo e mahino ia ‘aneafi, ‘ikai ke u ‘amanaki au ‘oku ‘ikai ke me’a e Seá heni. Na’e pehē foki ‘e he Sea, ngaahi me’a makehe ‘e toki ‘ai he 2:00 ‘aneafi pea mahalo ne ta’omia ia ai. Na’a ku ha’u au he pongipongí ni, pehē te ne to e fai ha’ane tu’utu’uni he pongipongí ni ke ‘ai he pongipongí ni pē

ko ‘a efiāfi he 2:00. Ko ‘eku kole pē ‘aku ‘e pālōti ‘uhinga na’e ‘i ai e ki’i me’a na’a ku tokanga ki ai, na’a ke me’a mai koe ‘oku toko 2 pē kae ‘ai mu’a ke toko 3 atu ‘aki au kapau ‘e tali e me’a, ke u fakahoko e ki’i me’a na’a ku tokanga ki ai. Mālō.

‘Eiki Tokoni Sea : Mālō.

<008>

Taimi: 1020-1025

‘Eiki Tokoni Sea: ... ke hoko atu ‘etau ngāue, hangē ko ‘etau tu’utu’uni. Ko ia ‘oku loto ke tali e kole ‘a e ni’ihi ko eni fakahā loto ia hiki ho nima. To e lau pē Kalake fakamolemole kuo tau tō atu ka kuo, ko eni ‘oku ‘i ai pē ni’ihi ‘oku tokolahi pē.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Fīnau, Sāmi Vaipulu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Oku loto ki ai e toko 10 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai hiki ho nima.

Kalake Tēpile ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā e Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 8 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea kātaki kapau ‘oku fakafoki atu he tokotaha ha’ana ‘a e kole ko eni ki he’ene, ki he’ene me’a fakavavevave, te tau kei fai’aki pē tu’utu’uni ‘a e pālōti? Pē ‘e fai’aki ‘ene ...

‘Eiki Tokoni Sea: Ko e, mea’i ko e, ‘oku ‘i ai e tokotaha ia he Hou’eiki Nōpele ‘oku kei ‘i ai ‘enau me’a ‘oku nau tokanga ki ai, ‘e vave pē ia. Ko u ki’i fakalongolongo au ‘e Palēmia Le’ole’o koe’uhi ‘oku ou ongo’i koe’uhī na’e, ko e me’a ange ‘a e Fakafofonga Fika 13 ka ‘oku ou ‘ohovale au he’ene hiki nima ‘oku ‘ikai ke mahino ia kiate au pē ko e hā koā ‘a e me’a ‘a e ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko ia ko e ‘uhinga ia ko ē ko ē na’e ...

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Io sai pē ia mālōlō ia kae hoko atu ki he ni’ihi ko ē ‘oku nau fiema’u ka tau hoko atu ‘etau ngāue ka tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Mālō.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Io me’a mai ‘Eiki Nōpele mei Vava’u Fika 2.

Tokanga ki he Kupu 177 Tohi Tu’utu’uni e Fale Alea

Lord Tu’i’āfitu: Hūfanga pē he tala fakatapu na’e fakahoha’a ai e motu’a ni Sea ka u hao atu e fakatapu ‘Eiki ‘a e Feitu’u na. Ko e fakahoha’a pē ‘a e motu’a ni ia ‘i he Tohi Tu’utu’uni ho Fale

fekau'aki mo e Kupu 177 'i he mahu'inga e fokotu'u ha fai ha 'ilo ki ha me'a 'oku hoko he ngāue 'a e Fale Alea 'oku taliui ki ai 'a e Pule'anga. Ko hono 'uluaki pē 'e Sea 'i he Kupu 177 ko e ngāue ia 'a e Kōmiti ki Muli. 'Oku 'i ai ai 'a e tefito'i mahu'inga 'e tolu mo e malu 'a e fonua 'oku tu'u he kōmiti ko ia. 'Uluaki, ko e fetu'utaki. Ua ko e fefakatau'aki. Tolu mo e malu'i.

Tui malava ke pehē ko e motuhia fetu'utaki he 'initaneti ko e ngāue fakatautoitoi

Sea ko e 'uhinga 'a e fai e ki'i fakahoha'a ko eni he 'oku lahi hono tālanga'i ka ko e ngāue totonu pē ia ke fai ha ngāue ho Fale 'Eiki ki ai. Hangē ko ia na'e hoko he 'aho 20 'o Sanuali 'i he 8:45 'o e 'aho ko ia. Ko e maumau'i 'a e koloa 'a e fonua 'oku fai ai 'a e 'uhinga e fakahoha'a 'i he Kupu 177 ho'o kōmiti 'i he tafa'aki 'o e fetu'utaki. Fakatatau ki he ongoongo 'oku te'eki ai ke maau hano līpooti ke fakamā'opo'opo ki he kōmiti ko 'eni ho Fale Sea na'e a'u e maumau mo e fiema'u 'a e kakai 'ikai lava 'a e 'uhinga 'a e fetu'utaki ke lava ke mo'ua ai ha pēseti 'e 90 'a e fonua ki he mahu'inga 'o e fetu'utaki. Sea 'oku fai eni e fakamālō ia ki he ngaahi va'a ngāue 'a e fonua fekau'aki mo e fetu'utaki.

Sea 'oku fai ai 'a e fakamālō ka ko e 'uhinga pē 'a e fokotu'u 'a e motu'a ni he 'oku mahu'inga ke 'i ai ha maama 'oua 'e pōpō'uli 'i he ngāue kuo hoko ko eni. Ko e koloa ia 'a e fonua mo e Pule'anga, 'e lava pē ke u pehē, ko e kau e maumau ko eni ki he koloa 'a e Pule'anga ko e ngāue fakatautoitoi. Pea 'oku 'i ai ai 'a e mahu'inga ia 'oku 'i he tafa'aki 'o e Minisitā Polisi 'o e *border protection* 'oku fekaukau'aki 'a e ngaahi ngāue ko eni pea mo e malu pea mo e tau'atāina 'a e kakai.

Tokanga ki he lau miliona ne hoko he maumau ne hoko ki he keipolo

Sea na'e fai e ngāue 'a e kōmiti ni pea fai ai e fakataha pea 'oku te'eki ai ke a'u 'a e fakamatala 'o e maama 'o e palopalema ko eni kuo hoko ki he mahu'inga 'o ha kōmiti 'oku ngāue ki ha tafa'aki 'o e ngāue 'a e Pule'anga 'i he tafa'aki ho Fale, 'a e Fale Alea. Pea 'oku 'i ai ai 'a e fifili Sea. 'E founa fēfē 'a e ngāue mo e malu hotau fonua ni 'oku makatu'unga 'a e fa'unga 'o e 'unu kei pongipongi ko eni mei he 2010 ke fakatemokālatai kapau ā ko e Fale Alea 'oku 'i ai e fa'unga 'o e fatu lao mo e fa'unga ke fatu ai e malu 'a e koloa 'a e fonua mo e Pule'anga mo e tau'atāina 'a e kakai 'i he Konisitūtone ...

<009>

Taimi: 1025 – 1030

Lord Tu'i'āfitu: ... Konisitūtone. Ko ia ai Sea kuo a'u he taimi 'e ni'ihi, toe pē 'eku miniti 'e 1. 'Oku te'eki ai ke 'i ai ha līpooti ke fakamaama 'a e maumau ko eni. Ka ko e ma'u 'a e motu'a ni, 'oku lau miliona 'a e fu'u maumau ko eni 'oku hoko ki he koloa 'a e Pule'angá. 'Oku 'ikai ko ha me'a si'isi'i eni Sea. Ko e fu'u pa'anga lahi 'oku to'o mei he kato 'o e kau totongi tukuhaú, mo e fakaivia 'e he Pule'angá 'ene pa'anga ke fakalele'aki 'a e fonuá. Ko e fu'u pa'anga lahi eni he maumau ko eni Sea.

Ko e faka'osí pē Sea, 'o e fakahoha'a ni. Na'e fai e feongoongi mo e Kapinetí, ka 'oku ou tui, 'aho ni, kuo tō 'ā vahevahe 'a e tafa'aki 'o e fa'unga pule ke fakalele Pule'angá mo e fa'unga fa'u Lao 'a ho'o Falé. Ne fai e tālanga 'i he 'uluaki fakataha 'i he Kōmiti Tu'uma'u ho Falé Sea. Pea

na'e fai ai e fakama'ala'ala mei tu'a 'a e kupu fengāue'aki 'o e fetu'utakí. Pea na'e me'a ai mo e 'Eiki Palēmia. Pea na'e mahino lelei pē, ko e lahi taha 'o e ngāue fetu'utaki mo e ngāue fakapisinisi mo e ngāue 'a e Pule'angá na'e motuhia 'i he maumau 'a e koloa mo e malu 'oku tauhi 'e he Pule'angá, 'a eni 'oku fakahoha'a ai e Feitu'u na.

Tokanga te'eki 'omai Pule'anga ha'anau lipooti ki Fale Alea fekau'aki mo e keipolo

Sea ko hono faka'osí pē. Ko e me'a 'oku ha'u e maama ki he motu'a ni, kiate au, 'oku te'eki ai ke 'i ai ha lipooti ia 'e taha kuo 'omai mei he Pule'angá pē ko ha fokotu'utu'u 'a e Pule'angá fakatatau ki he ngaahi va'a fekau'aki ki ho Falé, ki he Kōmiti kuo fokotu'u 'i he tu'utu'uni ho Falé. Ko e Kupu 177 'o e Kōmiti ki Mulí ki he Fetu'utaki, Malu'i pea mo e Fefakatau'akí. Ko ia ai Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u ivi lahi 'a ho'o Kōmiti ke kei fai ha ngāue he taimi ni. Ka ko e makatu'unga 'o e loto 'o e kakaí, hono 'ai mahinó, ko Fale Alea ni. Pea 'oku 'i Fale Alea ni 'a e toki fa'u mei ai ha fa'unga pule ma'olunga 'i he tu'utu'uni e fa'u Lao 'a ho Falé Sea.

Ko hono fakakātoa pē Sea, 'Oku to e kau 'o kanoni'aki 'a e hoha'a 'a e motu'a ni. Na'e 'i heni e vaka ko ē na'e ha'u 'o fai 'a e ngāue ke hoko 'a e palopalema ko eni kuo hoko ki ho fonuá. Pea na'e te'eki ai ha lipooti ia mei ai. Ko e ma'u 'a e motu'a ni, mahalo na'e lava pē 'a e aleapau ia mo e ngaahi ongoongó, mo e kau 'ofisa ma'olunga, tapu mo e kau Hou'eiki 'o e Kapinetí. Ka na'e te'eki ai ke a'u mai ha ongoongo ia ki ho Falé. 'E fa'unga fēfē ai ha malu 'a e Laó 'oku fatu mei ho Fale ni, kapau 'oku tu'u pē he tafa'aki 'e taha kae kuikui e tafa'aki e taha. 'Oku makatu'unga ai e malu 'a e fonuá Sea. Fakatatau ki he lipooti 'a e Kapiteni na'e ha'u he vaká, 'oku te'eki ke ma'u ia 'e ho'o Kōmití. Pea 'oku fai ai e manavasi'i Sea, ki he totonu mo e mo'oni 'o e malu ha fonua, 'i he 'uhinga e fa'unga ngāue ha Pule'angá 'i he feongoongoi 'ena ngāue 'i he Lao 'o e fonuá fekau'aki mo e Fale Alea.

Ko e me'a ko eni 'oku fa'a 'o hake he Fale ni, ko e *Royal Commission*. Kiate au, ko e *Royal Commission*, he 'ikai lava fakahoko ia 'e he Fale Alea he 'oku 'uhingá 'oku fakapa'anga ia 'e he Pule'angá. Kiate au Sea 'oku tonu ke fai ha ngāue 'i he ngaahi va'a fekupu'aki 'o fekau'aki e tafa'aki ki mulí, 'a e Tau Malu'i Fonua 'a 'Ene 'Afió, Potungāue Polisi pea mo e va'a ki he fakatekinikale ha'anautolu e palopalema kuo hoko ai pea mo e Minisitā Polisi, ke fai ha ngāue ke lipooti mai he 'oku kei longoa'a pea ngali kovi ai 'a e Pule'angá he 'ikai ke ma'u 'a e mo'oní 'e he kakaí 'i he ngaluopé.

Ko ia Sea ko u fokotu'u atu, fu'u vaivai ki ho Fale ni 'ou ke fai ha fokotu'u ia ke fai ha *Royal Commission*, he 'oku fakapa'anga ia 'i he paasi mei he lotofale pule 'o e fa'unga pule fakangāue 'i he Kapinetí. Ka ko ia ai Sea ko u fokotu'u atu mahalo 'i he mahu'inga 'o e Fale Alea mo 'etau ngāue ke fakatonutonu mo e to e fakama'unga ma'u ange 'a e tu'uma'u 'o e Malu'i, Fefakatau'aki pea mo e Fetu'utaki ho fonuá. Ko u fokotu'u atu tonu ke fokotu'u, to e fokotu'u pē neongo 'etau vaivai. Ko u fokotu'u atu ke 'i ai ha Kōmiti Fili 'a e Falé ke fai 'a hono tali 'o e ngaahi ngāue kuo hoko he Pule'angá kuo mole ai 'a e koloa pea 'oku maumau ai e koloa 'a e fonuá. Ke lipooti mai ke tau ma'u e mo'oní. Ko fē taimi ke fakahoko ai e ngāue, pea kuo fu'u fuoloa he taimi ni. Na'e talamai 'osi e uike ua pea fakahoko mai ha ki'i fakamaama. A'u eni ki he 'aho ni ...

<001>

Taimi: 1030-1035

Lord Tu’i’āfitu: ... ko eni ‘e māhina taha pē ka ‘oku ‘ikai ko ha me’a si’i. Kuo lau miliona ‘a e pa’anga kuo mole ‘i he maumau ko eni ‘i he koloa ‘a e fonua.

Fokotu’u ki ha Kōmiti Fili ke fakatotolo ki he ‘uhinga e motu e keipolo ‘initaneti

Ka ki he Fale ‘eiki ‘o e Feitu’u na ko u fokotu’u atu mu’a ‘a e fakahoha’a lōloa ko eni ke ‘i ai ha’o meesi ma’a e fakahoha’a he ko e motu’a ni ‘oku Sea he tafa’aki ‘o e Kōmiti ‘o e Va’a Fētu’utaki, Malu’i pea mo e Fēfakatau’aki ‘i ho Fale ‘eiki ni. Fokotu’u atu mu’a ke tali ke ‘i ai ha kōmiti fili ko e ‘uhingá ke tau fononga pē pea mo e maama ‘o e lelei ‘o e fa’u lao ho Falé mo e tatakí ‘oku fai he Pule’anga ‘i he ngaahi ‘uhinga ko eni.

Ke fai ha ngāue ke tānaki ha fakamatala ki he tupu’anga ‘o e motuhia ‘a e ongo *cable* ‘a e vaka ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Pē ‘e tali he Hou’eiki ke u tokoni atu.

‘Eiki Tokoni Sea: Sai pē ‘oleva pē kuo, ko ‘ene, ‘e ‘osi.

Lord Tu’i’āfitu: Mei ‘osi.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Osi pē pea ke me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io.

Lord Tu’i’āfitu: Ko hono uá pē Sea ‘uluaki ia. Vakai ke tau fakahoko ha fatongia pē ko ha *response* ‘i he taimi ne motuhia ai ‘a e *cable*. ‘Oku makatu’unga eni e ngaahi me’a na’a ku fakahoha’a atu ai. Ko e to e vakai’i pē Sea ko e hā e pa’anga kuo fakamole ‘i he maumau ko eni ke līpooti mai ki ho Fale. Ko hono faka’osi leva Sea ‘oku tonu ke fai ha sio he ‘oku ‘ikai ko ha ki’i me’a si’isi’i eni ki he malu ‘a ha fonua ‘i ha tatakí ‘a e ngāue e fatu lao ‘a ho’o Fale ni mo e founga pule mo e fa’unga mafai ‘o e fakalele ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘a e Pule’anga ke to e maau ange, ke hao ai e tau’atāina ‘a e kakai pea malu ai ‘a e mahu’inga ‘o e nofo he malumalu ‘a e Konisitūtone ‘i he maumau ko eni ‘i he koloa ‘a e fonua. He ‘oku ongo’i lahi ‘e he kakai pea pehē ki he kau pisinisi tokolahi ‘a e maumau ko eni. Ke nau līpooti mai ki he Fale ni ke tau ma’u ha maama pea fai ai ha ngāue ke ‘oua ‘e to e hoko ha me’a pehē he fonua ni pē ko e hā ha to e me’a ‘e to e lelei ange ai ke tau fakahoko kae to e fai ha maumau pehē ‘e hoko he fonua ni. Ko ia pē Sea ‘a e fakahoha’a fakamālō ‘aupito e ma’u taimi.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō. Me’a mai mai.

Lord Tu’i’āfitu: Pea ko u fokotu’u atu ke ‘ai mu’a ha kōmiti fili. Leveleva e fakahoha’a mālō.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘I ai ha pou pou ki he fokotu’u ko ē ?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i fakahoha’a atu mu’a.

‘Eiki Tokoni Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Leipa.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa. Ko u ki’i fie fakalavelave atu pē fekau’aki pea mo e fokotu’u ma’olunga ko eni ‘oku ‘omai. Ka ko u ki’i hangē ko u mo’utāfu’ua ka ko u ‘oatu pē ki’i me’a, ko u kau he ki’i kōmiti ko eni. Ko e fo’i fakakaukau ko ia ‘a e te’eki ai ke ‘omai ha me’a ki he kōmiti ko mautolu foki e ki’i kōmiti ‘oku mau hanga ‘omai ‘a e ngaahi tānaki ‘a e ngaahi fakamatala ‘o ‘omai he ko e ki’i kōmiti ngāue pē ia ‘a e Feitu’u na ki heni. Sai, ko e fehu’i, kuo ‘osi ‘omai ‘a e ngaahi *information* ‘osi ha’u e *TCC* ‘osi ha’u ‘a e *Digicel* ‘osi ha’u mo e *EziNet*. ‘Osi ha’u pea mo e tafa’aki ko eni ko ē ‘anautolu ‘oku nau fai *wholesale* ko e *TCL*. Pea ko e tu’o fiha eni ‘emau fakataha. Na’e fai pea mo e *debriefing* ‘a e kapiteni mo ‘ene timi kotoa ‘i Tanoa pea na’a nau fakaafe’i kotoa ke mau lele atu ki ai. Ko ‘eku ki’i fehu’i ‘eni.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e hā ‘oku, ‘io.

‘Eiki Tokoni Sea: Ki’i fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Ko e fakatonutonu Sea ‘oku pehē ni. Na’e hala e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o ne pehē na’e fai e *debriefing* ‘o kau ai e Mēmipa ‘o e kōmiti. Na’e fai e *invite* na’e ‘ave mei he kōmiti ki he kapiteni pea fakahoko mai, mau lava atu he 8 pongipongi. Mau lava atu ki ai talamai ‘oku ‘ikai ke mau kau he *briefing* ko e Kapineti pē. Ko e fakatonutonu ia Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea mahalo ko e fo’i poini pē na’e fai ha *debriefing*. Tau tali ia, ‘io ko e *debrief* ia ‘a e kapiteni mo ‘ene timi. Na’e fai ki fē? Na’e fai ia ki Tanoa. Na’e lava ke mau me’a kotoa atu ki ai? Mau lava pē.

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki fakamolemole Sea ko e fakatonutonu ‘anenai Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e *information* ko ē ke pehē ko ē ...

‘Eiki Tokoni Sea: ... pē ‘oku ou tali ‘a e me’a ko eni ‘oku me’a, ko moutolu pē Kapineti.

Siaosi Sovaleni: Na’e fai e *debriefing* he Kapineti.

‘Eiki Tokoni Sea: Kapineti pē fakamolemole pē ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu mu’a e ...

Siaosi Sovaleni: Na’a mau tali pē ki he *breakfast* na’e fai ‘i Tanoa. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ka u fai e ki’i fakatonutonu ko iá. Ko e *debriefing* na’e fai ia ‘i Tanoa ke fanongo kotoa ki ai ke *transparent* pea fanongo kotoa e tokotaha ki ai.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō. Me’a hifo ange ki lalo.

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki ki’i fakatonutonu. Ko au nau ‘i he Tanoa. Ko au nau ‘i Tanoa na’e ‘ikai ke fai ha *debriefing* ai na’a nau toki ha’u he hiva na’a nau toki me’a ange he hiva ‘osi ‘a e *debriefing* mo e Kapineti.

‘Eiki Tokoni Sea: Sai.

Siaosi Sovaleni: Na’a ke me’a koe ‘i fē ‘ia Minisitā?

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō. ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ka u ki’i hoko atu mu’a ‘e Sea kātaki ke ke, pea ko e ...

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Oku ke mea’i ‘Eiki Minisitā ‘etau Tohi Tu’utu’uni. Ko ‘etau Tu’utu’uni, ki’i me’a hifo ki lalo. Ki’i me’a hifo ki lalo ki’i ...

<002>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Tokoni Sea: ...mālōlō kā ‘oku...ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni kuo pau ke me’a ki ‘olunga, me’a totonu, me’a mo’oni. Koe’uhí ‘oku me’a mai ē ia na’e me’a pē ia ai, Feitu’u na, ke me’a mai na’e fai ‘a e *briefing* ki he taha kotoa. ‘Oku ou kole atu fakamolemole hoko atu ‘a e fakatonutonu ‘a e me’a ko ena kā ‘oku me’a mai pē kakai ‘o e fonua ki he ngaahi fakamatala, ngaahi feme’a’aki ‘oku fai, me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia Sea na’e ko ‘eku talaatu ko ‘eku fakahoha’a atu na’e ‘omai ‘a e fakaafe kau ai ‘a e motu’a ni ke u ‘alu atu ki he *debriefing* ko ē ‘i Tanoa, na’e ‘ikai ke u ‘i he Kāpineti ‘i he ‘aho ko ia.

‘Eiki Tokoni Sea: Sai ki’i me’a hifo angé ki lalo.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...ko e ‘uhingá ka u hoko atu au he ko e ....

‘Eiki Tokoni Sea: Me’a hifo ki lalo he’ikai ke ke hoko atu kae ‘oleva ke ‘ai eni ke mahino ki he Feitu’u na. Fakamolemole ki he Feitu’u na ‘oku ‘osi mahino ‘a e me’a ia ‘oku mou feme’a’aki ki ai, ‘oku ‘ikai ko ha Fakamaau’anga au ia keu fakatonutonu mo ua. Ko e me’a ko ē ‘oku mahino kiate au ia ‘oku ‘i ai ho’o totonu pē ke ke me’a mai ‘aki ki he Fale ni, na’e ‘i ai ‘a e tohi fakaafe, me’a atu ‘a e kau mēmipa ia ‘oku ‘ikai ke ke mea’i ‘e koe na’e liliu mai ko moutolu pē Kāpineti ‘ikai ke kau ai ‘a e ni’ihī ia koē, ka ke hoko atu ho’o me’a feme’a’aki.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. Ko e fo’i poini eni ke tau foki mai mu’a ki he ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole pē te u lava ‘o tokoni ki he Minisitā fakamolemole kā tau nounou.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘E sai pē ke tokoni atu ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi ki he Feitu’u na?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io, sai pē.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Io me’a mai.

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Oku ko e mahino koē ki he motu’a ni Sea ko e fehu’i mei he ‘Eiki Nōpele ko e hā ‘a e ngāue ‘oku fai pea mo e lipooti ke ‘omai ki Fale Alea he ‘oku taliui mai ‘a e Pule’anga ki Fale Alea.

Ngāue Kōmiti Kapineti ki he palopalema he motuhia fetu’utaki

Ko e tali nounou ko ē ki ai Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e kōmiti na’e fili ‘e he Kāpineti ke nau sio ki he palopalema ko eni ‘o ‘omai ‘a e puipuitu’a mo e fakamatala, te’eki ai ke kakato ia. ‘Uluaki ia. Ua, na’e ‘osi ‘ave ‘a e ki’i fakamatala nounou ‘oku ma’u ko ē ‘i he taimi ni ki he Potungāue Polisi, pea ‘oku nau vakai’i mo kinautolu. Ko e ‘aho pē ko ē te nau *declare* ai ‘oku fakatotolo hia, ko ‘ene mate kātoa ia ‘a e ngaahi fakatotolo ‘i he tafa’aki. Pea ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘i he taimi ni. Sea he ‘ikai ke lava ‘o ‘omai ha me’a ‘oku ta’ekakato.

Tapou ke ‘oua faitu’utu’uni ange ha Kōmiti Fale Alea ki he ngāue Pule’anga

Pea na’e ‘osi fale’i kimautolu ‘e he ‘Ateni Seniale ‘oku ‘i ai ‘a e kehekehe ‘i he ngafa ‘o e Pule’anga mo e ngafa ‘o e Fale Alea, ko ‘ene kakato ia ‘emau faifatongia, ‘e toki lipooti mai ki heni Sea. He’ikai ke ‘oho mu’a ‘a e ngaahi kōmiti ko eni he ngāue ‘a e Kāpineti mo e Pule’anga. Pea fakatokanga’i ange mu’a ‘a e poini ko ia, he ‘ikai ke tu’utu’uni mai ha kōmiti ‘a e Fale Alea ki he ngāue ‘oku fai fakatotolo ‘i tu’a, ko ‘ene kakato te mau toki taliui mai ki heni Sea, kā ‘oku hala ‘osi ‘asi ‘ū me’a ko eni ‘i he patiseti, tu’utu’uni ange ke fai ‘a e patiseti ...

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu, fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: ...mei heni takimui’a ai ‘a e Fakafofonga ko eni ‘o ‘Eua, ke ne ‘ilo hono ngata’anga.

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu me’a ki lalo, fakatonutonu.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘E ‘Eiki Minisitā...

Tevita Lavemaau: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Polisi: Me’a ia ‘a e Sea ‘oku ‘ikai ke ke kau ai.

‘Eiki Tokoni Sea: Mo ki’i me’a angé ki lalo, me’a angé ki lalo. Minisitā Polisi ko ‘ete Minisitā Polisi ko e fu’u siana tika taha kita ‘i Tonga ni kātoa. Ko ho’o to e fo’i me’a mai ‘au ki he Fakafofongá ‘oku hangē kiate au ia ‘oku ‘ikai ke tika ‘a e Feitu’u na ia. Kā ko ‘eku kole atu ki he Feitu’u na ke ke anga faka’apa’apa pē ‘i he Fale ni, tukuange kapau ‘oku fai ha fakatonutonu ha Mēmipa, fatongia ‘o e motu’a ni ke fai leva ‘a e fakatonutonu, kae ‘oua te ke fa’a vave ki he tuputāmaki he na’e toki ‘osi eni ‘etau lotu, ‘ai angé ho’o fakatonutonu Fakafofonga ‘Eua.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. Sea, ko ‘eku fakatonutonu ko hono fakahalaki ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘ikai ko ha fatongia ia ‘o e Fale ni, ko e fokotu’u ē kuo fai mai ‘e he ‘Eiki Nōpele, fokotu’u ha kōmiti mavahe ke nau sio ki he fu’u palopalema ko eni he na’e lavea ‘a e fonua fakalukufua, kakai ko e kau pisinisi ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakafonutonu Sea.

Tevita Lavemaau: Ko e ngāue ko ē ‘oku fai koē ‘e he Pule’angá mo e ngaahi kōmiti ko ē kapau te tau tali ē Sea, mahalo ‘e tā ‘a e kilisimasi ia ‘oku tau kei tali pē.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e fakatonutonu eni.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Osi pē ‘e Minisitā pea kau tukuangé ke ‘ai ha’aku lau ki he fakatonutonu ko eni.

Tevita Lavemaau: Mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko e fokotu’u ko e ‘uhinga ia ‘a e fakatonutonu ia ko e fokotu’u ‘o ‘oatu ‘e he ‘Eiki Nōpele ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku fie mea’i ‘e he kakai ‘e he kau Mēmipa ko e kau Fakafofonga ‘o e Kakai ‘o e fonua. Kā ke me’a mai angé ho’o fakatonutonu ‘a e Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea, ‘oku hala ‘a e pehē, ‘oku ou fakahalaki atu ‘ikai ko ha fatongia ia ‘o e Fale ‘oku ‘asi lelei ‘i he kupu 177, pea mo e ngaahi fatongia ngaahi kōmiti kehekehe. Ko e poini ‘oku ou hanga ‘oatu ko e fale’i fakalao na’e ‘omai ‘e he ‘Ateni Seniale kiate kimautilu. ‘E ‘osi ‘emau ngāue pea toki lipooti mai ki heni ...

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea. Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: ...’ikai ke vavea ‘osi ‘a e ngāue ia Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Oku ou tali ‘oku ou tali pē ‘e au ho’o me’a ko ē ‘a e ‘Ateni Seniale, ‘io me’a mai.

Taukave’i ko e fatongia Fale Alea ke siofi ngāue Pule’anga

Siaosi Sovaleni: Ko e fakatonutonu Sea fekau ‘aki ko ē mo e fatongia ‘o e Falé kā na’e pehē na’e fakatonutonu mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘i he me’a ko ē ‘a e Sea ‘aneafi na’a ne ‘omai ai ‘a e tefito’i fatongia ‘o e Fale Alea. Fa’u lao, paasi ‘o e patiseti, mo e *oversight*. Ko e *oversight* ko ‘etau nofo ‘o tokanga’i ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Pule’angá.

Taimi: 1040-1045

Siaosi Sovaleni : „, Pule’anga. Ko e Kōmiti Fili, ko e kongia ia e fatongia ‘o e Fale Alea. ‘Oua ‘e talamai ‘oku ‘ikai ko ha fatongia ia e Fale Alea.

‘Eiki Minisitā Polisi : Sea, fakamolemole pē, Sea. Kapau ‘oku pehē, pea nau ō ange ā nautolu ‘o fakatotolo kae holomui e Potungāue Polisi ia. Ko e me’a ia ‘e a’u ki ai.

‘Eiki Tokoni Sea : Mo ki’i me’a ki lalo, mo ki’i me’a hifo pē ki lalo. Minisitā. Fakamolemole pē, Minisitā, Fakamolemole pē ki he Feitu’u na koe’uhi ke mou feme’a’aki lelei pē. Ko e Fale ni, na’e ‘osi ‘i ai e me’a na’e hoko kimu’a, ko hono fakatotolo’i ko ē ‘a e langa ko ē ‘o Nuku’alofa, pea na’e fili e ni’ihi mei he tēpile ‘a e Hou’eiki, tepile ‘a e .. ‘o kau ai ‘a e Palēmia. Ko e Palēmia ko eni ‘o e ‘aho ni, pea mo Sitiveni Halapua, na’a na taki ‘a e ō ko eni ‘o fakatotolo’i e me’a ko eni. Pea na’e a’u ki ha tu’unga nau foki mai ‘o lipooti mai ‘a e ngaahi me’a ko ia ki he Fale ni. Kaikehe, ko e fakanounou, na’e ‘osi ‘i ai ‘a e fatongia pehē kimu’a. ‘Oku ou manatu’i lelei pē ‘e he motu’a ni. Pea ke laumālie lelei pē, ‘Eiki Minisitā, ki he ngahi me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘e he kau Fakafofonga. Na’e ‘osi ‘i ai pē e me’a pehē ‘oku hoko heni, ‘ikai ko ha Mēmipa eni ia ke. Me’a ki lalo ‘Eiki Minisitā kae ‘oua leva ke u ‘osi atu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Ko ia, ko e fakamanatu atu pē ko au na’a ku malanga, kātaki Sea.

‘Eiki Tokoni Sea : Ki’i me’a hifo ki lalo kae fakama’ala’ala ‘a e me’a ko eni he koe’uhí na’a ke tukuange ki he Minisitā Polisi. Ka na’e ‘osi ‘i ai e me’a na’e hoko, ‘i he fonua ni, ‘i ha ngaahi Kōmiti kimu’a, na’a nau fakahoko e ngaahi ngafa fatongia tatau pē. Me’a ko eni na’e hoko ki he ‘Asika, na’e ‘i ai e Kōmiti pehē. ‘Ikai hano palopalemaia ‘i he’eku vakai atu ki ho’omou me’a mai, ki ha me’a’oku fokotu’u mai ‘e ha Mēmipa, ke mea’i ‘e he kakai ‘o e fonuá. Ki’i me’a mai ange, Minisitā Pa’anga, pea ke toki hoko mai Minisitā, pea ke toki hoko mai leva e ‘Eiki Nōpele mei Niua. Tau hokohoko ia. Me’a mai.

Tui ngali fakapotopoto ange pē ke fai’aki pē fakatotolo mo e ngāue Kōmiti ngāue Kapineti

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Fakatapu atu, Sea, ki he tuku mai e faingamālie. Fakatapu atu ki he Hou’eiki e Fale. Ko ‘eku tu’u hake pē ‘aku ‘o kau ‘i he fakamalanga ‘i he me’a ko eni ‘oku fai ki ai e laauleá. Ke mo’oni pē koe, ‘e Sea, ko e ki’i Kōmiti ko eni na’a ke pehē mai na’e tokanga ko ē ki he nō ko ē mei Siaina, mo e ‘ū me’a ko ia, na’e kau ai e motu’a ni. He taimi ko ia e ngāue ‘Atita. Ka ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o fakahala’i ‘a e tonu ko ia ‘a e Fale ni, ke nau tau’atāina ke fili ha Kōmiti Fili. Ko ‘eku tu’u hake pē au ‘o fakamanatu atu pē, Sea, koe’uhi foki ko e fatongia kuo tuku mai ‘e he Feitu’u na ke nofo e motu’a ni ‘o tokanga’i, ko ‘etau sēnití. ‘A ia ‘oku ou ‘ilo’i pē ‘e au he taimi ni, ‘oku hangē ‘oku ‘i ai e Kōmiti ‘a e Kapineti ‘oku fai ki ai, pea ‘oku tau fanongo pe he mītia, he ngaahi lipooti. Ka ‘oku ou tui ko’ene kakato pē kuo ‘omai. Ka ‘oku ou kole atu pē ‘aku ia, pē ‘oku to e lelei pē ke to e ‘ai ha’atau ki’i Kōmiti pē ‘ikai, he ko e me’a foki ‘oku fai e ki’i vahe, ‘a e ki’i vahe. ‘Oku ‘ikai ke fai ha hā pē ia, ka ‘oku Kōmiti ta’evahe. Ka ‘oku ou fiefia he ki’i Kōmiti ko ē ‘a e Kapineti, ‘ikai foki ke nau, fai pē ‘enau ki’i fo’i vahe ko ē

kuo 'osi 'oange ko ē kianautolu. Ka tau 'ai 'etautolu ha ki'i Komiti heni, 'e ki'i vahe ia. Pea ko ia 'oku ou kole atu, ke tau ki'i fakapotopoto pē na'a 'oku sai pē ke tau talitali pē ki he lipooti ko ē 'e ha'u ko ē. Ko ia pē, 'Eiki Sea, mālō 'aupito.

'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu : Ki'i fakatonutonu Sea.

'Eiki Tokoni Sea : Mālō 'aupito, sai pē 'osi pē pea hoko e Minisitā Leipa, kae kātaki fakatonutonu.,

Fakamalanga he kupu 51 Konisitūtone 'oku hangē tukuhifo fatongia e Fale Alea

'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu : Sea, ko 'eku fakatonutonu, ko e 'uhingá 'oku hangē 'oku tukuhifo 'a e fatongia ho Fale. Ka ko e kupu 51 e Konisitūtone, - Fatongia, fa'ahinga 'oku kau, pea mo e ngaahi mafai 'o e Kapineti, Kupu 51 eni. Kuo pau ke 'i he Kapineti 'a e mafai pule 'o e fonua, 'a ia kuo pau ke nau ma'u 'a e ngafa fengāue'aki fakataha mo e tali ui ki he Fale Alea 'a e ngaahi fatongia pule 'o e Pule'anga. Sea, pea ko e Kōmiti ko ia na'a ke me'a ki ai.

'Eiki Tokoni Sea : Kupu 51.

'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu : Kupu 51. Pea ko e Kōmiti ko ena na'a ke me'a ki ai, na'e kau ai e motu'a ni, pea mau ōmai mautilu mo e lipooti, ongoongo kovi, pea mau hopo ai 'o mo'ua, pea 'oku kei nofo ai 'emau lipooti ko ia. Mālō.

'Eiki Tokoni Sea : Ki'i me'a mai ange, 'Eiki Nōpele, Kupu 51 ki he Tu'utu'uni, pē

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, fakatonutonu atu pē. Na'e 'ikai ke fai ha hopo 'i he'emau lipooti. Na'e 'ikai ke mo'ua ha taha ai.

'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu : Konisitūtone, kupu 51 ai, Sea, mālō.

'Eiki Tokoni Sea : Toe me'a mai ange, 'Eiki Minisitā Pa'anga, fakamolemole. Ko e hā koā e me'a 'oku ke me'a ki ai?

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu mo e Feitu'u na, Sea. 'Ikai ko 'eku fakatonutonu pē, 'a e 'Eiki Nōpele mei Vava'u, Fika 2. 'Oku ne pehē mai na'a mau hopo'i he me'a ko ia, pea mau mo'ua.

<006>.

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Pa'anga : Na'e 'ikai ke 'i ha hopo ia he Lipooti ko ia.

Lord Nuku : Ka u ki'i fakatonutonu atu mu'a Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakamolemole. Mālō Sea.

'Eiki Tokoni Sea : Fakatonutonu.

Lord Nuku : Ko e fakatonutonú e Kupu 51 ko eni ko ē, 'oku 'ikai ke 'asi ai ha me'a ko ha hopo pē ko ha me'a 'oku fai. Ko e taliui 'a e Pule'angá ke 'omai ki Fale Alea, ko e me'a ia 'oku fiema'u 'e he Fale Aleá he pongipongi ni. Ko e Tu'utu'uni ia 'a e Konisitūtone, Kupu 51 Konisitūtoné, ka 'oku 'ikai ko ho'o Tohi Tu'utu'uni. Ko ē tohi ko ē.

'Eiki Tokoni Sea : Ko ia.

Lord Nuku : Ko e fakatonutonú ia, 'oku fakahoko mai 'e he Konisitūtoné, ke ke me'a pē ki ai. Mālō.

Fakamahino 'e lipooti mai ki Fale Alea e Pule'anga he kakato ngāue fakatotolo

'Eiki Tokoni Sea : 'Oku sai. 'E Hou'eiki, tuku pē ka u fakahoko atu pē hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpelé kau sio ki he Konisitūtone. 'A ia ko e fatongia ia 'o e Kapineti mou me'a pē ki ai 'oku me'a mai 'e he Hou'eiki Minisitā 'oku lolotonga fai 'enau ngāue 'enau Kōmití honau fatongia. Koe'uhi ke vakai'i 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Vava'u. Hili ko iá, te nau foki mai leva 'o lipooti mai, pē taliui mai ki he Falé ni. Ka koe'uhi ko 'etau Konisitūtone ...

Makatu'unga e hoha'a ke fokotu'u ha Kōmiti Fili ko e tuai e ngāue fakatotolo ki he keipolo

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ko e tokanga atú Sea, tapu pē mo e Feitu'u na, he lototonga ho'o me'á na'a ngali fiamatamu'a 'a e fakahoha'á, Ka 'oku 'osi 'omai 'a e fakahoha'a 'o talamai 'oku kaunoa, he ko e me'a ia na'e toki 'osi ni ko ē hono fakahoko mai, 'oku 'ikai ke tonu ke kaunoa e Falé, 'i he fatongia 'o e Pule'anga. Ko e 'uhinga ia 'o e fokotu'u atu ko ia 'e he 'Eiki Nōpele Fika 2, ke tau ō ki he Konisitūtoné ke lava ē, koe'uhi kuo fakahoko 'o pehē 'oku 'ikai ke tonu ke tau kau ki he ngāue 'a e Pule'anga. 'Oku 'ikai ke tau fie kau tautolu ai, ka ko e 'omai pē 'a e Lipootí ke tau ... Ko e talí ko e 'uhingá ia kuo fu'u fuoloa.

'Eiki Tokoni Sea : Ko u tali pē Hou'eiki Minisitā, mou me'a hifo ki he Kupu 51 si'i (1) kuo pau ke 'i he Kapinetí 'a e mafai pule he fonuá, 'a ia kuo pau ke nau ma'u 'a e ngafa 'o e fengāue'aki fakataha mo e taliui ki he Fale Aleá, 'a e ngaahi fatongia pule 'o e Pule'anga. Me'a mai 'Eiki Minisitā Leipá, fakamolemole he ko ho taimi eni na'a ke 'osi ... pea toki tukuatu Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō Sea, mālō. Fakamālō atu Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko 'eku fakahoha'a foki na'a ku fai 'anenaí 'oku 'i ai e me'a na'e hoko ko e motu e *cable*, pea uesia lahi ai e fonua, lahi e mole. 'I ai leva 'e Kōmiti 'a e Feitu'u na, 'oku kau ai e motu'a ni, kau ai e Palēmia ka ko 'emau Seá e 'Eiki Nōpele na'a ne fokotu'u mai ke to e fokotu'u ha Kōmiti 'e taha. Sai, ko e Kōmiti ko ia 'oku Sea ai 'a e 'Eiki Nōpele ko iá, pea mau kau atu ki aí, ko e Kōmiti 'a e Feitu'u na . Kuo ha'u ki ai 'a e kau fo'i toko 3 'o e kakai 'a e ngaahi kautaha 'oku nau hanga 'o 'omai 'a e sēvesi ke tau ngāue'aki 'a e telefoni 'intaneti mo e ngaahi me'a pehē. 'Osi ha'u ki ai pea mo e *provider* ko ia 'o e *wholesale* 'a ia ko e *TCL*. Kuo ha'u ki ai

‘a e tafa’aki *MEIDECC*. Kuo ha’u ‘a e ngaahi va’a kehekehe ‘o lipooti mai ki he sino ko ia. Ko e me’a ko ia ‘oku ‘ohake he ‘aho ní, hangehangē ‘oku ‘ikai ke ‘omai ‘a e me’a ko iá ki he Falé ni. Ko ‘eku fehu’í eni. Ko fe’ia ‘a e lipooti ...

Lord Fusitu'a : Sea fakatonutonu atu. Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Tokoni Sea : Ki’i me’a hifo Minisitā kae fakatonutonu.

Lord Fusitu'a : ‘Oku ‘ikai ke me’a ‘a e Nōpele ‘oku ‘ikai ke ‘omai ki he Fale ní. Talamai ‘oku lisi mai ‘a e ni’ihi ‘oku ōmai ki he Kōmiti. Ko e me’a ‘oku fiema’u ‘e he Kōmiti talamai ‘a e ‘uhinga na’e motuhia ai ‘a e *cable*. Ko e me’a ia ‘oku me’a hake ai ‘a e Nōpele ‘oku fu’u fuoloa. Ko e ‘uhinga ia ‘a e ‘ai ke to e fokotu’u ‘a e Kōmiti ‘e taha ..

‘Eiki Tokoni Sea : ‘E Hou’eiki ke mo ki’i me’a angé ki lalo fakamolemole. ‘Eiki Nōpele Niua, ko e ‘uhinga ‘o e fokotu’u ko ē ‘a e ‘Eiki Nōpele Fakafofonga Fika 2 ‘o Vava’u ke ‘i ai ha Kōmiti makehe, koe’uhí ko e mole lahi na’e hoko he fonua. Me’a hifo ki lalo kau ...

Lord Fusitu'a : Ko ia pea ‘oku te’eki ke ‘omi ha tali ia ki hē.

‘Eiki Tokoni Sea : Me’a hifo ki lalo.

Lord Fusitu'a : Fakamolemole Sea.

‘Eiki Tokoni Sea : Pea ko ‘ene fokotu’u ke ‘i ai ha Kōmiti makehe, mei he Kōmiti ko ē ‘i he Kupu 177, ko e Kōmiti ia ko ē ki he Ngaahi Me’a ki Muli mo e ngaahi me’a ‘oku hokohoko atu hangē ko ia ‘i he Tohi Tu’utu’uni. Ka ko ‘ene me’a ‘o kole mai ‘e he ‘Eiki Nōpele. Me’a ki lalo, ki’i me’a ange ki lalo, he ‘ikai te u tukuatu kae ‘oleva ke ke talangofua ki he fatongia ko eni. Ke loto ki ai ‘a e Fale ni ke ‘i ai ha Kōmiti ke nau tokangaekina ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku hoko. Hou’eiki ko e me’a ko eni ‘oku ‘ikai ha’aku teitei lave’i ‘e au. Me’a ifo mo’oni ko e nofo ‘i Vava’ú, ko ‘eku toki fangongo pē ‘aku he ‘u me’a fo’ou ‘oku hoko he Falé ni. Ka ko e hā ‘a e me’a ‘oku ke vilitaki ki ai ‘Eiki Nōpele mei ...

Lord Fusitu'a : Ke kātaki Sea, ‘oku tonu ‘aupito ho’o me’á ‘Oku fokotu’u ‘e he ‘Eiki Nōpelé, ke to e ‘ai ha Kōmiti ‘e taha. Pea ko e ma’u ‘e he motu’a ni, ko e ‘uhinga ‘e to e ‘ai ha Kōmiti ‘e tahá, he ko e faka’otu’otu mai ‘a e ni’ihi ko ia na’e fakalau mai ‘e he Minisitā...

<008>

Taimi: 1050-1055

Lord Fusitu'a : ta ‘oku te’eki ke ‘omi ha tali ia pē ko e hā ‘a e ‘uhinga na’e motuhia ai ‘a e *cable* ko e ‘uhinga ia e to e fokotu’u e me’a fo’ou ...

‘Eiki Tokoni Sea : Sai me’a mai koe ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... malanga ‘a’aku. Faka’osi atu mu’a ‘eku malanga pea toki hoko

atu e ngaahi malanga ko eni.

'Eiki Tokoni Sea: 'Io me'a mai.

Fehu'ia 'uhinga to e fokotu'u Kōmiti ai 'oku te'eki 'omai ki Fale Alea ha lipooti e Kōmiti ki Muli

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fo'i poini 'eni, fokotu'u ha kōmiti ko 'eku 'uhinga atu 'oku ou kau he kōmiti ko ia. Ko e Sea eni 'a e kōmiti ko ia 'oku ne fokotu'u mai ke to e 'ai ha kōmiti. Sai kuo 'osi 'omai e *information* lahi faka'ulia, te'eki ai teuteu 'e he kōmiti ko ia ha lipooti ke fei mo 'omai ki heni 'o kapau ko 'ene me'a ia 'oku vilitaki ki ai. Ko 'eku fehu'i eni. Tau to e 'ai e kōmiti funga 'i he kōmiti 'oku 'ikai ke lava 'e he kōmiti 'oku ne Sea ai 'o 'omai hono fatongia ki heni ko e lipooti? Ko e poini ia.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu. Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ngalivale ia 'eku sio atu 'oku fakavalevale e fakakaukau ko ia.

Siaosi Sovaleni: Sea fakatonutonu 'ai ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fei mo 'omai ha'atau lipooti mei ai ki heni. Ko e ki'i kole pē ia 'Eiki Sea kātaki fakamolemole.

'Eiki Tokoni Sea: 'Eiki Minisitā. Fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: Mālō 'Eiki Sea. Kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke mokomoko pē he 'oku kei pongipongi. Ko e fakatonutonu Sea ke fakafaikehekehe'i mu'a he 'Eiki Minisitā 'a e Kōmiti Tu'uma'u mo e Kōmiti Fili. 'Oku kehekehe. Na'a tau toki 'osi fokotu'u pē eni 'a e Kōmiti Fili ke fai ha sio ki he fefolau'aki. 'Oku 'ikai ko ha me'a fo'ou. 'Oku ai ha kovi ka fokotu'u ha kōmiti ke fai ha sio, ko e hā hano kovi ka tau fengāue'aki, 'oku 'ikai ke 'i ai hano maumau, ko e fokotu'u atu ia Sea, pē ko e hā koā e me'a 'oku tau nofo ai 'o talanoa ki he pa'anga 'e fiha 60 pē fiha *meeting fees*. Ko 'etau feinga eni ke 'ilo ko e hā me'a na'e hoko? Feinga eni ke 'ilo ko e hā e me'a ke 'oua 'e to e hoko ai. Pē ko e hā hono maumau?

'Eiki Tokoni Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui. Ki'i mālōlō hifo 'Eiki Minisitā ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kapau ko e fehu'i mai ka u ki'i tali atu pē.

'Eiki Tokoni Sea: Fakamolemole ...

Lord Tu'i'āfitu: Sea ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu pea mo e Feitu'u na Sea ...

Lord Tu'i'āfitu: Ki he Minisitā ko eni na'e me'a.

‘Eiki Tokoni Sea: Pē ‘i me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu'i'āfitu: Ko e me’a ko ē na’e fakahoha’a atu ai ...

‘Eiki Tokoni Sea: Fakamolemole pē Vava’u ē, 14 ‘a e ‘Eiki Minisitā kae ki’i me’a mai angē faka’osi kae ...

Lord Tu'i'āfitu: Ko ia ko e ‘uhinga ia na’e fai ai makatu’unga ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’a ni he Kupu 77 ho’o Tohi Tu’utu’uni ‘oku to e fakahoha’a atu he Kupu 51 ‘a e taliui ‘a e Pule’anga ‘i he mahu’inga ‘o e fa’unga ‘o e Fale Alea he ‘oku nau hū mei he Fale Alea ki he Kapineti. ‘Aho ni kuo nau talamai ‘oku maumau taimi ‘a e Fale ko e loto ia e kakai. Sea ko e faka’osi, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ivi.

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakatonutonu. Te u fakatonutonu Sea.

Lord Tu'i'āfitu: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha ivi ‘o e kōmiti.

‘Eiki Tokoni Sea: Fakatonutonu. ‘Eiki Nōpele fakatonutonu. Me’a mai Minisitā Polisi.

Taukave hala tukuaki’i pehē ‘oku maumau taimi e Fale Alea

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō ‘Eiki Sea telia Sea na’a ‘ave hala’i ‘o ngalikovi ‘a e Pule’anga pehē ‘oku tukuaki’i ‘oku maumau taimi ‘a e Fale Alea, mole ke mama’o. Sea ...

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakatonutonu ko e me’a eni na’a ne me’a mai ‘aki ‘anenai.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Oku ‘ikai ko ia.

Lord Tu'i'āfitu: ‘A e Kōmiti ‘a e Fale Alea.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Oku tohi he miniti ...

Lord Tu'i'āfitu: Kau eni he Minisitā Polisi ‘oku tonu ke ne ‘ilo e lao. Ka ‘oku maumau ho Fale. Mālō.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Eiki Nōpele fakamolemole pē ...

Lord Tu'i'āfitu: Na’a ke me’a ‘aki.

‘Eiki Tokoni Sea: Me’a mai Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Oku hala e tukuaki’i Sea pehē ‘oku maumau taimi, ko e me’a ko ē na’e fakahoko atu kuo pau ke ‘uluaki fakatotolo e Pule’anga ko e ngafa *Executive* ‘oku ‘i he Pule’anga. Ko e ngafa fakatotolo ‘e fai ia he Pule’anga pea toki lipooti mai ki heni.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e poini eni. Ka hū e kōmiti ko eni 'o fakatotolo 'o fepaki mo e fakatotolo 'a e kau polisi 'e lau ia ko e *interference* ...

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu, Minisitā fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Polisi: Tonu ke mea'i he Hou'eiki.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'Eiki Minisitā.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Tokoni Sea: 'Io me'a mai.

Siaosi Sovaleni: 'Ikai ke 'i ai hano fehu'ia 'o'ona ho'o me'a ko ē ki he *Executive*, ko e me'a 'oku tala atu ia ko e fatongia 'a e Fale 'a e *oversight* ke ne tokanga'i 'a e ngāue 'a e Pule'anga. Tuku pē *Executive* ia fai pē moutolu ho'omou ngāue kae fai 'e tautolu 'etau ngāue.

'Eiki Minisitā Polisi: Fakatonutonu atu. Ko e *oversight* eni pē ko e *interfere*? Te'eki ke maau 'a e ngāue 'a e Pule'anga 'oku nau ōmai ke fai 'a e ngāue 'a e Pule'anga. 'Oku te'eki ke maau 'a e fakatotolo. Pea nau 'oho 'o fai e fakatotolo.

Siaosi Sovaleni: Sea tuku ke u fakatonutonu kamata 'aki ia ha ki'i fakatātā.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e *oversight* ia pē ko e *interfere*?

'Eiki Tokoni Sea: Hou'eiki mo me'a hifo ki lalo.

'Eiki Minisitā Polisi: Mahino 'oku feinga e ni'ihi ko eni ke tataki e fakatotolo Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Minisitā me'a hifo.

Tēvita Lavemaau: Minisitā ko eni 'oku fu'u lahi 'ene fie pule, me'a ki lalo. Ko e Sea 'oku ne tataki 'etau nofo.

'Eiki Tokoni Sea: Me'a hifo mo e Feitu'u na Fakafofonga ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea mai ha ki'i faingamālie ke fakamokomoko atu e ...

'Eiki Minisitā Polisi: Tangutu koe ki lalo 'oku 'ikai ke ke tu'utu'uni he Fale ko eni. Tangutu ki lalo.

Tēvita Lavemaau: Pea ka 'ikai pea ke hū ki tu'a 'alu 'o longoa'a ki ai.

'Eiki Tokoni Sea: Me'a mai angē Minisitā ...

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ka u ki'i fakahoha'a atu Sea. Tapu pea mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. Kuo ke 'osi faka'atā mai e motu'a ni ke fakahoha'a 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Me'a mai e Feitu'u na.

Tokanga ki he Kupu 51 Konisitūtone fekau'aki mo e alea'i Fale Alea 'isiu he keipolo

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea 'oku mahino 'aupito pē 'a e lau 'a e Konisitūtone he Kupu 51 'oku mahino 'aupito ia. Sea 'oku hoha'a lahi e motu'a ni ia 'i hono tālanga'i 'a e *issue* ko eni 'i Fale Alea ni 'oku te'eki ai ke maau mai 'a e *official report* pea mei he kautaha ko ē na'a nau ōmai 'o fai e ngāue Sea. Ko e me'a ko ē na'e me'a ko ē he 'Eiki Minisitā Polisi Sea 'oku lolotonga fai e ngāue pea 'oku ngalingali pē ko e uike ni pē ko e uike kaha'u kuo maau mai e ngaahi me'a. Ko 'eku hoha'a Sea lolotonga 'oku te'eki ai ke maau mai e *official report* ke me'a ki ai ho Fale. Kuo tau to e fokotu'u 'e tautolu e to e ki'i kōmiti ke to e fai 'enau fakato- ...

<009>

Taimi: 1055 – 1100

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... tolo. Kia au Sea kapau 'oku 'osi e mai e līpooti 'oku 'ikai ke fiemālie ki ai ho Falé pea ko u poupou atu ke 'ai e Kōmiti Filí ke nau hanga 'o muimui'i. Ko e me'a ko eni na'e hoko ko eni ko hono 'ai ko ē Kōmiti ke nau fakatotolo'i e langa 'o Nuku'alofá. Na'e 'ai e Kōmiti ia ko iá he 'osi e langá ke fai e fakatotolo'i Sea. Ko u ki'i hoha'a Sea he'etau tālanga'i e me'a ko eni 'e 'osi e houa pongipongi ni ia 'oku tau tālanga'i 'etautolu e me'a 'oku te'eki ai ke 'omai ha *official report*.

Lord Nuku: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Pea kuo 'osi fai pē ngāue.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e ki'i fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu atú na'e fai e Kōmiti ko eni 'oku te'eki ai ke 'osi e langa ko eni ko ē, ke kakato e langa ko ē 'a eni 'o Nuku'alofá, *NDC*. Pea na'e lele 'a e fakatahá 'oku te'eki ai ke fakakakato e ngāue ko iá. Ko e fakatonutonu, 'oku hala e ma'ú Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu pē ki'i miniti pē 1.

'Eiki Tokoni Sea: Me'a mai angé Minisitā Mo'uí, ki'i me'a hifo ki lalo he 'oku, me'a mai angé ke 'osi e Feitu'u na Minisitā Mo'ui kae toki.

Kole Pule'anga tukuange faingamalie ke tomu'a fakahū mai 'enau lipooti ki Fale Alea

'Eiki Minisitā Mo'ui: Ko ia, ko ia Sea 'eku hoha'a ko eni 'e 'osi e houa pongipongi ni ia Sea

‘oku tau tālanga’i ‘etautolu ia ‘i Falé ni ‘a e me’a ia ‘oku te’eki ai ke ‘omai. Ko e ngaahi, ko e Kōmiti Tu’uma’u ko eni ‘a e Falé, ‘osi toutou fakataha pea lahi mo e ngaahi fakataha ‘o ‘omai pē *information* ‘oku ma’u he taimi ko iá. Ko e *official report* ‘oku te’eki ai ke maaui ia Sea. Pea ko u tui ‘oku pelepelengesi eni ia ke tau tālanga’i ‘i he taimi ni. ‘Omai mu’a ha faingamālie Pule’angá ke ‘omai e līpooti ko ia ki he.

Taukave’i totonu ke ‘omi ki he Kōmiti Fale Alea e fakamatala ki he tu’unga ‘i ai ngāue

Lord Fusitu’a: Sea ko e ki’i tokoni ki he ‘Eiki Minisitā pē ‘e laumālie lelei ki ai. Ko ‘eku ki’i fakatātā pē Sea ‘o hangē ko e me’a ko ē na’a ne toki me’a’akí. Ko e līpooti *progress report* ‘i he hili ‘a e saikolone ko ē he ta’u kuo ‘osí. Ko e Kōmiti ko ē ‘oku Sea ai ‘a Fika 3, ko ia ‘oku tonu ke ‘omai e *sit rep* pē ko e *situation report* ‘i he *progress* ko ē ‘a e ngāue. ‘A ia ‘oku mahalo na’a lelei ke ‘omi ha *situation sit rep regular sit rep* ki he tu’unga e ngāue ki he Kōmiti ke nau fiamālie ai. Pea toki ‘omi e līpooti fakalukufuá ‘i hono aofangatukú. Ko e me’a ia ‘oku hoha’a ki ai e Nōpele.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea ko e ki’i tokoni atu pē Sea. Ke mea’i pē ‘e he ‘Eiki Nōpele Fakafofonga ‘o Niua, ‘Oku fai pē *regular meeting* ia mo e Kōmiti Tu’uma’u pea mo e ngaahi, pea mo e *issue* ko eni ‘oku tau talanoa, feme’a’aki ai e Falé he pongipongi ni Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Me’a mai angé mei Niua.

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Tapu mo e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió. Tapu mo e Hou’eiki Minisitā e Kalauní. Tapu mo e Kau Fakafofonga e Kakaí. Sea ‘oku fiefia pē motu’a ni ia, fanongo he feme’a’aki ‘o e pongipongi ni. Ka ko e ma’u ko ē ‘a e motu’a ni ki he fakahoha’a ko eni pē ko e me’a na’e me’a’aki ‘e he ‘Eiki Minisitā Polisi. ‘Oku tatali kae ‘oleva ke maaui mai e līpootí. Ko e ma’u ia ‘a e motu’a ni. Ka ko u tui ‘oku hanga ‘etautolu ‘o taki ki ha fa’ahinga me’a ke fanongo mai ki ai ‘a e kakai ‘o e fonuá.

Lord Nuku: Fakatonutonu atu Sea.

Vātau Hui: ‘O pehē kuo ta’emaaui pea ‘oku ‘ikai ke toka’i.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘E Fakafofonga Niua. ‘Ai ke ke ki’i makehe ange Feitu’u na ia. Ko ho’o mea’i pē ‘oku ‘i ai ha ni’ihi he Falé ‘oku faka’ilonga mai, pea ke ki’i tuku pē koe’uhi ka mou feme’a’aki. Ko e ki’i fakatonutonu.

Vātau Hui: Sea ko e hā e me’a ‘oku hoha’a ki ai e Fakafofonga, ‘a e Hou’eiki.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko e me’a ko u ‘ai atu ai ke ke ki’i, ko e fakatonutonu.

Vātau Hui: ‘Io, sai kapau ko e fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea ko e pehē ko ē ‘oku te’eki ai maaui. ‘Osi ha’u he polokalama he letiō ‘a e feitu’u ‘oku tukuaki’í, pē ‘oku mo’oni pē ‘oku loi ka ko e ngaahi tukuaki’i

ko ē ‘oku ‘ave holo he polokalamá Sea, ‘oku mahino ai ‘oku ‘osi ‘i ai e me’a ‘a e Pule'angá. He ko e me’a ko ení ‘oku ha’u tonu mei he Pule'angá.

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki’i fakatonutonu atu.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonú ia Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki’i fakatonutonu atu kātaki.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki’i fakatonutonu atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e fakatonutonu ko ē ‘a, ko e me’a ia fekau’aki pea ‘oku ‘osi tukuange he mītia ‘a e me’a ko ení fekau’aki pea mo e. ‘Ai mai angé fakatonutonu, ka ke toki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e ki’i, ko au ‘oku ou fakatonutonú.

'Eiki Sea Le'ole'o: ‘Io, fakatonutonu mai angé Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea tapu mo e Feitu'u na, Hou'eiki Mēmipa. Ko e fakatonutonú, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *official report* ki he me’a ko ení. Pea ‘oku ou ‘ai atu e me’a ko ē ‘oku tau mateaki’i ‘oku ou tui au ki aí. Ko e fiema’u e Feitu'u na mo e Falé ni ke fei mo ‘omai ha *situational report* mei he Kōmiti ‘oku mau toutou fakatahá.

Siaosi Sovaleni: Sea ki’i fehu’i Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e hā koā e me’a ‘oku ‘ikai ke fei mo fakahoko ai ia kae lava ka tau hoko atu ki he tu’unga hono hokó.

Siaosi Sovaleni: Fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā. Ko e fehu’i ‘Eiki Minisitā kapau ‘oku te’eki ai ha *official report*, ko e hā ‘oku ke fa’a me’a ai he Lētiō Tongá ‘o talamai ‘oku pehē mo pehē. Ha me’a ‘oku ‘ikai ke ke tali ai ke *official*. Ko koe pē na’a ke toki me’a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki’i tali atu Sea. ‘Ai ka u ki’i tali atu ē. Ko ‘eku tali atu ki aí, ‘oku kehe pē ‘eku *opinion* ia ‘a’akú. Ko e Kōmiti

Siaosi Sovaleni: Sea fakatonutonu mu’a Sea ē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ‘ofisialé ‘oku mau ‘i aí ke fai mai ha’ane fakamatala.

Siaosi Sovaleni: Ko ‘ene me’á ko Tu’i Uata pē ko ‘ene me’á ko e ‘Eiki Minisitā? Ko e fakafe’iloaki ko ē he Letiō Tonga na’e fakafe’iloaki ko e ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku 'i ai pē 'eku totonu ia 'a'aku ke u lea'aki ha me'a 'oku ou fie me'a'aki kātaki fakamolemole.

'Eiki Tokoni Sea: 'E Minisitā. Mo me'a hifo ki lalo. 'Ai angé ha fakatonutonu he Feitu'u na.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea fakamālō atu he ma'u e ki'i faingamālie ke u fakahoha'a atu.

'Eiki Tokoni Sea: Fakamolemole 'ikai ko ha fakatonutonu. Me'a mai angé Fakafofonga Niua he ko ia na'e me'á.

Vātau Hui: Sea ko 'eku fakatonutonú 'aku Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Kapau ko ha fakatonutonu he 'oku 'i ai hono taimi 'e Fakafofonga.

Veivosa Taka: Ko 'eku fakatonutonú Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io me'a mai ho'o fakatonutonú.

Veivosa Taka: Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'omai, ko e Falé ni ko e *original* pē 'oku 'omai ki aí.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e hā ko ē e Falé ni.

Veivosa Taka: Ko e Falé ni 'oku 'omai e me'a mo'oni ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku pehē na'e, pea 'omi ha *receipt*, 'omi ha tohi ke mahino 'oku mo'oni kae 'oua 'e fa'a tānaki mai e vevé 'o 'omai ki he Fale 'eiki.

'Eiki Sea Le'ole'o: Minisitā Polisi.

Veivosa Taka: Fakatonutonú ia Sea.

'Eiki Tokoni Sea: 'Oku ke me'a ki he me'a ko ē 'oku me'a ki ai e Fakafofongá. 'Omi ha tohi. Me'a ko ē na'a ke me'a ki ai fekau'aki pea mo e tu'utu'uni ko ē 'a e fale'i ko ē 'a e,

Veivosa Taka: Sea kātaki Sea ko 'eku fakatonutonú.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i me'a hifo angé. Me'a hifo ange ki laló.

Veivosa Taka: Ko 'eku fakahoha'a atu ki he Nōpele 'Eua.

'Eiki Tokoni Sea: Me'a ki lalo Fakafofonga Fika 13. Ko ho'o fakahoha'a ki he Nōpele fē.

Veivosa Taka: Ko e Nōpele 'Euá. He ko 'ene me'a maí na'e fai e fakatotoló 'oku te'eki ai ke 'osi e langá. Ka ko 'eku kole atú, 'omai ha *receipt* pē ko ha tā na'e fai e ngāue ko iá.

Eiki Tokoni Sea: Kaekehe, ko ‘eku ‘uhinga foki ‘a’aku ia, ki’i me’a hifo ange ki laló. Ko u ‘uhinga foki au ia he koe’uhi ko e Minisitā Polisi ne me’a mai na’e fale’i ia ‘e he ‘Ateni Senialé. Tonu ke ‘omai ha tohi, mai ha *receipt* ke fakamo’oni’i he Falé ni. Ta ko ē ko e ‘uhinga e Feitu’u na ia ki he ‘Eiki Nōpele ko eni mei Niuá, mei ‘Euá. Ka mou fakamolemole, Hou’eiki, ‘ai ke mou laumālie lelei.

Mo’ale Finau: Sea te u ki’i fakahoha’a atu.

Eiki Tokoni Sea: Pea ko u pehē pē Hou’eiki, nau pehē te u to’a. Ke u tataki he pongipongi ní ‘e melino hotau Falé. ‘Oua te mou to e tuku ke taimi, tuku ka au ke u lēlea atu pē he taimi ni kae ‘oleva ke mou laumālie lelei. Ka ‘oku a’u ki ha tu’unga ia he’etau feme’a’aki he Falé ni, ko u kole atu Hou’eiki ke mou to e tokanga ange ki he’etau feme’a’aki. Ka tau mālōlō. Mou me’a ki hē ‘o ma’u ha me’a pea mou to e me’a mai ke hoko atu ‘etau ngāue.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<001>

Taimi: 1120-1125

Sātini Le’o: Me’a mai e Tokoni Sea ‘o e Fale Alea.

Fakamahino ‘uhinga fokotu’u ke fokotu’u ha Kōmiti Fili fakatotolo ki he motu keipolo

Eiki Tokoni Sea: ‘E Hou’eiki ko u lave’i ‘e au kuo ‘osi fe’unga ‘a e fēme’a’aki ia fekau’aki pea mo e fokotu’u ko eni. Ko e aofangatuku ko ē ‘o e fokotu’u pea pou pou te tau foki leva ki he pālōti. Kā koe’uhí ‘oku ‘uhinga kiate au ‘a e ‘uhinga ‘a e ‘Eiki Nōpele, pea fakamolemole pē ‘Eiki Nōpele Fakafofonga fika 2 ‘o Vava’u, ko ‘eku toki lave’i pē ko e Feitu’u na ‘oku Sea ‘i he Kōmiti ko ē ki Muli pea mo e fekau’aki mo ‘etau tu’utu’uni ‘i he Kupu 177. ‘Oku ‘i ai pē foki ‘a e ngaahi fakangatanga ia ‘o e kōmiti ko ia pea ‘oku tuhu’i pau pē ia ‘i he’etau Tu’utu’uni ‘a e ni’ihi ‘oku nau mēmipa ki ai. Pea ‘oku ‘i ai pē mo hono fakangatanga. Ko e kōmiti filii ko ē na’e ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga ‘Eiki Nōpele Fika 2 ‘o Vava’u, koe’uhí ke lava ke ‘atā mo ha ni’ihi kehe pē ‘oku ‘i ai ha’anau felālāve’i ki he *issue* ko ē mahu’inga ‘oku mahu’inga. ‘A ia ‘oku māhino kiate au ko e *fiber optic*, me’a ko eni na’e motu ko ē ‘i tahi. Hangē pē ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘anenai ko ‘eku toki lave’i ‘e au e me’a ‘oku mou feme’a’aki ki ai, ‘ātunga ia ‘a e lahi ‘o e nofo motú ko ‘eku toki lave’i pē me’a ko eni.

Kole ki he Fale ke nau ngāue fakataha ma’a e kakai e fonua

Kā ko u pehē Hou’eiki fai mo faitu’utu’uni pē, pea ko e taha ko ‘eku kole atu pē kia kimoutolu Hou’eiki mou ngāue fakataha ‘ikai ko ha’amou ngāue ko eni ko ha’amou ngāue ‘amoutolu ma’a moutolu, tapu mo moutolu Hou’eiki, pē ko e Tokoni Palēmia pē ko e Palēmia Le’ole’o, pē ko e Minisitā Pa’anga, pē ko e motu’a ni, pē ko e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, pē ko e Sea ‘o e Kōmiti Kakato. Ko ho’omou ngāue ma’a e kakai e fonua, vakai ko ē ‘anenai ho’omou fetō’aki ...

Taimi: 1125-1130

'Eiki Tokoni Sea : ... kehekehe, ka 'oku ou kole fakamaatoato kiamoutolu, mou ngāue fakataha. Mahino pē kia au, 'Eiki Minisitā Polisi, 'a e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai, mo e fale'i ko ē 'a e 'Ateni Seniale. Ka 'oku ou kole pē kia kimoutolu Hou'eiki, ke mou laumālie lelei. Mou ngāue lelei pē 'o fekau'aki mo e fokotu'u ko eni kuo 'omai.

Fokotu'u ke fakahū mai Kōmiti ki Muli ha'anau lipooti ki he motuhia fetu'utaki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ki'i sekoni pē e 30. Ko 'eku ki'i fokotu'u atu pē 'a'aku ia, he ko e 'uhinga ke tau ngāue'aki lelei 'a e ngaahi Kōmiti, pea tau hoko atu leva ki he fakakaukau ko ena, koe'uhī ke hangamu'a 'e he Kōmiti 'amautolu 'o fei mo 'omai ha *situational report*, ke fei mo 'omai ki he Feitu'u na, ke tau feme'a'aki ai, pea te tau sio leva ai 'a e me'a 'oku mahu'inga ai ke fokotu'u ha Kōmiti makehe *specifically* ki he me'a ko eni. 'A ia ko 'etau palopalema, 'oku fu'u lahi e *information* 'oku 'omai, ka 'oku 'ikai ke 'ohake ki he Feitu'u na ke 'omai ki he Falé. Ko 'eku ko.e fokotu'u atu, ke 'omai mu'a ha ki'i lipooti, ka 'oku vave pē hono 'omai, he 'oku ma'u pē e lekooti, pea toki fakahū mai ia ke ke fai tu'utu'uni'aki ha'atau Kōmiti makehe. Ko e anga pē e ki'i fokotu'u atu, Sea.

'Eiki Tokoni Sea : Sai pē, Minisitā Leipa. 'Oku 'ikai totonu ke kau noa'ia e Fale Alea ia 'i ho'omou Kōmiti, 'a ena 'oku 'i he Kapineti, tau'atāina pē e Kapineti ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Ikai, 'Eiki Sea, kātaki fakamolemole. 'Ikai ke u 'uhinga au ki he Kōmiti e Kapineti 'uhinga ia ki he Kōmiti ko eni ko ē 'a e Feitu'u na, 'a eni ko eni ko ē he *Foreign Affair*, 'i he *Security* mo e *Information*, mo e *Trade*. Ke fai mai mu'a ha'amau *situational report*, hangē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Nōpele mei Niua, ke 'omai ki he Feitu'u na, pea *inform* 'a e , ma'u ia 'e he Kau Mēmipa, pea te tau toki makatu'unga mei ai 'a 'etau 'ilo 'a e fiema'u ke fokotu'u ha Kōmiti, nofo 'ata'atā pē ia ki he *issue* ko eni, ka 'oku tau ma'u ha lipooti, he 'oku te'eki ai ke 'omai. Ko e ki'i fokotu'u pē ia, Sea, mālō.

'Eiki Tokoni Sea : Mālō. 'Eiki Nōpele Vava'u Fika 2.

'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu : Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. Mahino kiate au 'a e me'a 'oku me'aki ai e Minisitā. Ka 'oku ou tui, Sea, mahalo ko e tau'atāina ia 'ene ngāue ho Falé. Ko 'etau fakamā'opo'opo e 'ū ngāue 'a e Pule'anga he 'oku fou kotoa mai 'a e Tu'utu'uni pea mo e ngaahi *Regulation*, pē ko e Lao kotoa pē ke fokotu'u heni. Ka ko e Kōmiti Fili ko eni, 'oku fiema'u 'e he Fale, ke nau 'ilo e me'a 'oku hoko. 'UHINGA ia ko ē 'oku 'ikai ko ha Kōmiti kehe, hangē ko e me'a, fakatonutonu 'e he 'Eiki Minisitā, ka ko e Kōmiti Fili 'a e Fale Alea. Pea 'oku hoko e Kōmiti ko eni, ko e nifo ia mo e mafai 'o e Fale Alea, 'oku fononga pea mo e Kōmiti ko ia. 'Oku 'ikai ha fakafepaki ia ai ke tu'utu'uni 'a e ngāue 'a e Pule'anga. Ka ko e me'a pē, hangē ha ongoongo tānaki, ke ma'u pau pē ho Falé. He na'e pehē e Kōmiti ko ena na'a ke me'a ki ai. Na'e fiu feinga e Fale ni ke 'omai ha lipooti, he fu'u pa'anga 'e laui miliona ko eni ki he langa 'o Nuku'alofa, pea fai leva 'e he Palēmia 'o e 'aho ni, 'a e fokotu'u koia., Pea tali e Kōmiti Fili 'a e Fale, pea mau ō ai ko ē 'o 'omai e ongoongo ko eni, he tu'uma'u 'a e Pule'anga, 'oku te'eki ai

ke 'i ai ha me'a 'e taha ke mahino ki he Fale Alea. Ko e Kōmiti Fili 'a e Feitu'u na, ko e va'a tau'atāina ia 'o e Fale 'i he Konisitūtone, hangē ko e kupu 51. Ka 'oku 'ikai ke taliui mai ha taha,'e fai leva e ngāue 'a e Fale Alea, ko ia ....

Mo'ale Finau : Ki'i tokoni atu, 'Eikki Nōpele,fakamolemole.

'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu : 'Io, me'a mai ange.

Mo'ale Finau : Mālō, Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu ki he Hou'eiki. 'Eiki Sea, ko e poini ko ē 'oku 'ohake 'e he Minisitā, 'oku kau ai e motu'a ni, 'Eiki Sea, he Kōmiti ko eni. Ko e poini, 'Eiki Nōpele, kapau 'e lava ke 'omai ha'atau lipooti, ke tau hanga 'o lipooti 'i mai ai 'a e tu'unga kuo a'u mai ki he taimi ni. Ko e ngaahi me'a ko ē 'oku 'alu he letio kitu'a, 'Eiki Sea, 'osi lipooti mai ia ki he'emau Kōmiti kātoa. 'I he'eku fanongo ko ē 'i he ongoongó, ko e me'a pē ia na'e lipooti mai 'e he *CEO* ko ia 'o e *Cable*, taki e ko ē he *Digicel*, pea mo e taki e *TCC*. Na'a mau 'osi fakataha, pea na'a nau hanga 'o lipooti mai kia kimautolu, 'Eiki Sea, 'o a'u mai ki he tu'unga lolotonga ko ē he taimi ni. 'A ia, ki he poini ko iá, 'o faai mai ki he me'a ko eni 'oku hoha'a ki ai 'a e Minisitā Polisi, ko e me'a ia 'oku pelepelengesi. 'A ia 'oku te'eki ai foki ke kakato.

Ka mei he kamata'anga, mei he poini *A*, 'o a'u mai ki he taimi ni, kuo 'osi ma'u ia 'emautolu 'i he Kōmiti. Kapau pē 'e 'omai e lipooti ia ko ia ki he Fale ni, pea 'e hanga leva 'e he Fale ni 'o fokotu'u e Kōmiti Fili, 'o fakatatau ki he ngata'anga ko ē 'o e lipooti, 'o hoko atu leva ia mei ai. 'Oku ou tui ko e ki'i tokoni ia, pea 'oku ou tui 'e vave 'etau ngāue ai. Ko e me'a ko ē ki he Kōmiti Fili, mo e poupou ki ai 'a e motu'a ni, Sea, 'oku 'ikai ke 'i ai hano palopalema 'ona, koe'uhí he 'oku faka-Konisitūtone pē ia. 'I he taimi tatau, kuo pau ke fakapotopoto'i hono fokotu'u, fakatatau ki hotau ivi, fakatatau ki he *information* 'oku 'omai. Ko e poini 'a e motu'a ni, 'Eiki Sea, 'osi kakato mai e kau 'ofisa ma'olunga 'i he ngaahi va'a ko eni, 'o nau lipooti mai kia kimautolu. Ko e me'a pē ke 'omai e fo'i lipooti ko ia. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea : 'E Hou'eiki, me'a ki lalo, Fakafofonga.

<006>

Taimi : 1130-1135

'Eiki Tokoni Sea : Mahalo 'e saiangē ke 'omai ha'amou lipooti, koe'uhi ke tau kamata ai, kā 'i he me'a ko ena 'oku mou ngata aí, he ko ena 'oku 'osi fokotu'u mai pē 'e he ni'ihí ia 'o e kau Fakafofongá, 'oku nau tui pē nautolu ki he Kōmiti Filí, kae 'omai mu'a ha'amou lipooti ke tau sio mei ai, pea mea'i 'e he Falé ni, ko e hā 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai. Ko e 'uhingá ka tau nga'unu, ka 'ikai te tau tu'uma'u pē tapu mo moutolu Hou'eiki 'i he *issue* tatau pē. Koe'uhí, ko 'eku vakaí 'e kehekehe 'a e anga 'a e me'a 'oku loto ki ai ha Mēmipa.

Siaosi Sovaleni : 'E lava ke u tokoni faka'osi pē ki he Nōpele.

'Eiki Tokoni Sea : Me'a mai angé Fakafofonga Fika 2 pea ke toki me'a mai Minisitā Polisi.

Siaosi Sovaleni: Sea, fakamālō atu he ha’u faingamālié, tapu mo e Feitu’una tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. ‘E Sea, ko e tokoní pē ia Sea, ‘oku mahu’inga ‘aupito pē ‘a e *separation of power* ‘a e Pule’angá mo e Fale Alea. Taimi tatau pē ‘oku mahu’inga ‘aupito pē ke fakatokanga’i ‘a e fatongia ‘o e Fale Alea. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhingá ia ka fai ‘e he Pule’angá ha me’a, ‘oku ‘ikai hano ta’ofi ‘ona ai ke fai ‘e he Fale Aleá hono fatongia ko ‘ene hanga ‘o tokanga’i, pē ko e *oversight* ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha taimi ia ‘e pehē ai ka fai ‘e he Pule’angá, ‘e pau leva ke ha’iha’i ‘e he Fale Aleá ia, ke ‘oua te ne fai hono fatongia. Pea ko e tokoni pē ‘e tahá ia hangē kapau ‘oku te’eki ke ‘ofisiale mai ha lipooti. A’u ki he lipooti ko eni ‘a e Kōmiti ko eni ‘oku Sea ai ‘a e Nōpele Vava’ú, tonu ke na’ina’i ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé, ke ‘oua mu’a ‘e ō ‘o ‘ai ha gaahi *statement* ‘o hangē ‘oku *official*. He ko ē ‘oku nau ‘osi me’a mai, te’eki ke ‘i ai ha *official report* te’eki ke ‘i ai ha lipooti ‘a e Kōmití, ka tau nofo mu’a ai...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea fakatonutonu kātaki.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, fakatonutonu atu, ko e me’a faka’ofisialé ‘a e Kōmiti ‘a e Feitu’una, ko e me’a faka’ofisiale ia ‘oku ‘omai. Ko e me’a fakatautaha ko ē ‘a e kau Fakafofongá, ‘oku me’a hení, me’a ia ‘anautolu. Kae’oua te tau ‘omai ‘a e me’a fakatautahá, ‘o tanu’aki he ‘oku ma kau he Kōmiti ko iá, ke fei mo fai mai ha lipooti. Ko e hā ‘a e me’a ‘oku faingata’a ai ke fei mo fai mai ha lipooti.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Sea: Fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: Ko e fakatonutonu ‘uluakí ‘oku mea’i lelei pē ‘e he 'Eiki Minisitā. Na’e me’a mai ko ē ‘a e kau ngāue *CEO* pea nau talamai ‘oku tali ki he lipooti ‘a e vaka. ‘Oku te’eki ke ma’u mai ‘a e lipooti ko iá, ‘oku mea’i pē ‘e he 'Eiki Minisitā. Ko e uá, ‘o kapau ko ho’omou polokalama *TV* ko e polokalama *personal*, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke totongi ia ‘e he Pule’angá, ho’omou ō ko ia ‘o Letiō Tongá mo e me’a. ‘Oku totongi ‘e he Pule’angá pē ‘ikai ?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki’i fakatonutonu atu kātaki.

Siaosi Sovaleni: Ko e mōmēniti ko ia ‘oku totongi ai ‘e he Pule’angá ko e official leva ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kau ki’i fakatonutonu atu. Sea, ko ‘etau ‘i hení, ‘oku ‘i ai ‘a e Kōmiti faka’ofisiale ‘oku ou kau ai, ‘oku kau ai ‘a Tongatapu 3, Sea ai ‘a e Nōpele mei Vava’u.

Lord Nuku: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fo’i mo’oni ia.

'Eiki Tokoni Sea: ‘Oleva pē 'Eiki Nōpele mei ‘Eua. Ko e hā koā ‘a e fakatonutonu?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Vave pē. 'A ia ko 'eku fakatonutonu atu eni. 'Oua te tau hanga 'o 'omai 'a e me'a *personal* ke ne hanga 'o ta'ofi 'aki 'a e ngāue faka'ofisiale 'oku mau kau ai. Ko e fo'i fakatonutonu ia Sea.

'Eiki Tokoni Sea : Sai mo me'a hifo.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Tokoni Sea : Mou me'a hifo ange ki lalo.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu atu Sea. Sea fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Sea : Mou ki'i me'a hifo ange ki lalo. Mou ki'i me'a hifo ange ki lalo fakamolemole. 'E 'Eiki Minisitā fakamolemole pē ki he Feitu'una, 'oku mahino kiate au 'a e 'uhinga ko ia 'oku fai ai 'a e hoha'á koe'uhi 'oku 'i ai pē ho'o me'a ia 'a e Feitu'una 'i he Letiō mo e TV me'a pē ia 'a e Feitu'una. Ka 'oku ou fie fakamanatu atu ki he Feitu'una, 'oku ke mea'i, 'oku 'ikai ko ho'o me'a 'a e Feitu'una ko Tu'i Uata, ko ho'o me'a pē he Letiō kuo 'osi me'a mai 'a e kakai 'o e fonuá, ko e 'Eiki Minisitā Leipá ena. 'Oku 'ikai ke *personal* 'a e me'a ia ko iá, ka ko 'eku fakatokanga atu pē ki he Feitu'una ke ke fakatokanga'i, 'oku 'ikai ko e hingoa faka-fāмили na'a tau fakahingoa 'aki 'a e Feitu'una, ka ko e Minisitā Leipa 'a e Feitu'una. Ko e me'a pē 'oku ke me'a'aki, fekau'aki mo e *fiber optic*, kuo 'osi fanongo 'a e kakai ia ta ko e me'a ena. Ka 'oku ou kole atu pē ki he Feitu'una, ke ke fakatokanga'i pē 'a e me'a ko eni 'oku ou lave ki ai. Ki'i me'a ai angé 'a e fakatonutonu 'a e 'Eiki Nōpele Nōpele mei 'Eua, pea toki 'omai ange 'a e Fakatonutonu, he te tau 'osi pē he 'aho ni mo e fakatonutonu.

Lord Nuku : Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea, koe'uhi ko e pehē ko eni ko ē ko e Kōmiti Tu'uma'u 'a e Fale. 'Oku 'i ai 'a e mafai 'o e Falé ke fokotu'u e Kōmiti Fili. 'Oku 'ikai ke fakatāfataha pē e ngaué, ka ko e Kōmiti Filí, 'oku fakama'unga ki he 'uhinga e fokotu'u e Kōmiti Fili. Ko e Kōmiti ko ē 'a e Falé, ke kumi e fakatotoló 'Eiki Sea, 'oku nau sio fakalūkufua kinautolu. Ko e Kōmiti Filí ia, 'oku ..

<008>

Taimi: 1135-1140

Lord Nuku : 'Oku fokotu'u pē ia ki he fo'i me'a pē 'e taha. Pea 'oku 'atā ia ki he Fale. 'Oku 'uhinga pehē 'emau fokotu'u atu. Mau lave'i pē tūkunga e lao. Ka ko e 'uhinga ia 'a e fakatonutonu he 'ikai ke ...

'Eiki Tokoni Sea: Mālō.

Lord Nuku: Ta'ofi.

'Eiki Tokoni Sea: 'Oku mahino kiate au ...

Lord Nuku: He Kōmiti Tu'uma'u 'a e fokotu'u e Kōmiti Fili Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō, mahino kiate au 'a e fokotu'u. 'Io me'a mai angē 'Eiki Nōpele Niua.

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e pou pou pē eni ki he me'a 'a e Tongatapu Fika 3. Faka'apa'apa au ki he Minisitā Leipa kā ko e toki 'osi eni 'a e vilitaki 'a e Minisitā Polisi 'oleva ke 'osi e ngāue 'a e faka'ofisiale pea toki tuku mai ki he kōmiti kae me'a 'a e 'Eiki Minisitā Leipa ia mo e ni'ihi 'o tuku atu he ngalu'ea 'a e me'a ko ē 'oku talamai ke pukepuke Minisitā Polisi kae 'oleva kuo mā'opo'opo pea toki 'omi ki he Fale. 'A ia tali ia ke mā'opo'opo kae ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Lord Fusitu'a: Kae tuku ange he ngalu'ea ko e 'ofisiale ia?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kau ki'i fakatonutonu atu kātaki.

'Eiki Tokoni Sea: 'Io me'a mai 'Eiki Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E, tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko e fo'i talanoa 'oku ua. Ko e polokalama *TV* mo e Kōmiiti Tu'uma'u 'oku ne ma'u e *information*. Ko 'eku fakatonutonu atu. 'Oua te tau talanoa he fatongia ngafa ke 'omai ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Me'a ki lalo.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oleva ke 'osi 'eku ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Me'a angē ki lalo 'Eiki Nōpele kae mahino mai kiate au 'a e fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: 'Ei, 'Eiki Sea kātaki fakamolemole ...

'Eiki Tokoni Sea: Fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni pea 'i he 'Eiki Sea ...

Lord Fusitu'a: 'Oku ke me'a hifo.

'Eiki Tokoni Sea: Ko e hā ha'ane lau ki he fakatonutonu ko ia.

Lord Fusitu'a: Lelei.

'Eiki Tokoni Sea: Fakamolemole. Ki'i me'a hifo kau ...

Lord Fusitu'a: *Sure.*

Lord Fusitu’a: He ‘oku me’a mai ‘e he Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kātaki ko u fakatonutonu atu ia.

Lord Fusitu’a: ‘Oku te’eki ke ma’u e ‘ofisiale.

‘Eiki Tokoni Sea: Mo me’a angē ki lalo. Mo me’a lōua ki lalo.

Lord Fusitu’a: Ka ko eni ia ko e sēkoni na’e totongi he polokalama ‘oku faka’ofisiale ia ...

‘Eiki Tokoni Sea: Fakamolemole ko u tamate’i ‘e au, ko ho’omo feme’a’aki ko u tamate’i ‘e au ‘a e me’a ko ena.

Lord Fusitu’a: Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Fakamolemole.

Lord Fusitu’a: ‘Io. Mālō.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Oua te ke to e me’a he ko u ‘osi tamate’i ‘e au ‘oku ‘ikai ke fanongo mai e kakai ‘o e fonua ki he me’a ‘oku ke me’a ki ai.

Lord Fusitu’a: Mālō.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Ai angē ‘e ‘Eiki Nōpele ho’o me’a fekau’aki mo e me’a ko eni ‘oku hoha’a ki ai e me’a. ‘Oku ‘i ai ha me’a ‘i ho’omou kōmiti pē ‘oku hā e ‘uhinga e me’a ‘oku ke to e fokotu’u he Feitu’u na ke ai ha Kōmiti ...

Lord Tu’i’āfitu: Sea na’e ‘osi ui ...

‘Eiki Tokoni Sea: Fili.

Lord Tu’i’āfitu: E fakataha ‘i he hoko ‘a e palopalema ko eni. Pea hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā na’e fai pē ‘omai e ‘ū kupu fengāue’aki pea na’e ‘i ai pē ola ai he ko e mahu’inga e fiema’u ‘a e kōmiti ‘oku ‘i ai ha ‘uhinga ke fai ai ha fokotu’u ‘o e Kōmiti Fili Sea, ‘io he na’e ‘i ai e maumau e koloa ‘a e fonua ‘uhinga ia ‘oku fai e fokotu’u atu ai e Kōmiti Fili ‘e he Kupu 161 ho’o Tohi Tu’utu’uni pea mo e Kupu 169. Kuo pau ke fokotu’u ha Kōmiti Fili kuo pau ke ‘i ai e kaveinga ‘a e kōmiti. Sea, pea ‘oku tau’atāina pē ia ki ha taha he ‘ikai kau ha Minisitā ke *share* ‘i he Kōmiti Fili he ko ia ‘oku ‘i ai e nifo mo e ivi ‘o e Fale Alea ke fai ha ma’u ha ongoongo pau ki he Feitu’u na pea ka ‘ikai ‘oku ‘i ai homau tautea kapau ‘oku mau *personal* pē te mau to e fai ha’amau ki’i ‘uhinga ‘i loto.

Veivosa Taka: Sea ...

Lord Tu’i’āfitu: Kupu 161 mo e 169 ...

Veivosa Taka: ‘Oku te’eki ke ‘osi e ‘ū kupu?

Lord Tu'i'āfitu: 'Oku na kau hono fakamahu'inga'i e Kupu 177 'a e līpooti mai ha 'uhinga kuo pau ki he, 'i he 'uhinga ...

<009>

Taimi: 1140–1145

Lord Tu'i'āfitu: ... 'uhinga 'a e Kōmiti. Kuo pau ki he Kōmiti Tu'uma'ú ki he ngaahi Ngāue ki Muli, Malu'i mo e Fefakatau'akí ke fatongia'aki hono fakakaukau'i mo līpooti e ngaahi me'a kotoa pē felāve'i mo e ngaahi Ngāue ki Muli ki he Fale Feitu'u na. Pea 'oku 'i ai e 'uhinga 'oku fokotu'u mai he Kupu 161 e Tu'utu'uni 'a e Feitu'u na. Pea 'oku malava leva ke 'i ai ha Kōmiti Fili ha ngaahi līpooti 'i he Kupu 169 'a e Tu'utu'uni 'a e Feitu'u na. Ko ia Sea, 'oku tau'atāina pē ke fokotu'u pea kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga,

Vātau Hui: Sea ke u ki'i tokoni Sea.

Lord Tu'i'āfitu: .. ha me'a 'oku hoko he fonua ni ke maama 'i ho Falé. Ko ia Sea e 'uhinga e fokotu'ú. Mālō.

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale ni. Sea ko u fiefia lahi au 'anenai ho'o me'a mai koe'uhí ke tauhi e molumalu e Fale ni. Pea tonu ia Sea. Fiefia lahi e motu'a ni. Ko 'ene tu'u ko ení to e, pea me'a mai e Hou'eiki Fakafofonga Fika 2 ko ia 'o Vava'ú, nofo mai 'a e me'a 'a e Hou'eiki ke fili e Kōmiti Fili. Tau to e afe tautolu 'o to e 'alu ki tu'a mama'o atu.

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakatonutonu. Ko e tau'i fakasinó ē. Ko e Tu'utu'uni eni ho Falé.

Vātau Hui: Sea, ka ko 'eku tokoní Sea.

Lord Tu'i'āfitu: 'Oku ne faka'uhinga'i 'e ia 'a e Tu'utu'uni ho Falé.

Vātau Hui: Sea ko 'eku tokoní, fakamolemole atu.

'Eiki Tokoni Sea: Ki'i me'a hifo 'Eiki Nōpele.

Vātau Hui: Ko 'eku tokoní Sea, laumālie lelei mu'a Hou'eiki. Tuku ā mu'a ke fakahoko 'a e ngāue ko ia 'a e Pule'angá. Ko hono 'uhingá he 'ikai ke tau to e 'osi tautolu he 'aho ni kapau ko e tu'ungá eni. Te tau lava tautolu 'o fokotu'u e Kōmiti Fili pea te tau loto tautolu ki ai. Ka ko e 'osi ko ē 'enau ngāué, līpooti mai ia, ma'u e ola pea fatu leva mei ai. Kapau 'oku 'ikai ke tau ta'e, tau ta'efiemalie ki ai, fokotu'u e Kōmiti Filí. Ka tau hoko atu ā ki he'etau 'asenita 'oku lolotonga fakavavevave ke tau fai e feme'a'aki ki ai. Ko u tui ko e me'a ia 'oku mahu'inga taha he 'aho ní. Ko ia pē Sea mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Ki'i me'a mai angé.

Lord Tu'i'āfitu: Sea, ko 'eku tokoni pē ki he Fakafofongá. 'Oku 'i he Falé ni pē 'a e tali mo e ta'etalí. Ko 'eku fokotu'u atu pē 'a'aku. Kapau kuo mou pehē 'oku lōloa. Fokotu'u atu ke pāloti kapau 'oku 'ikai ke mou tali e Kōmiti Fili...

Vātau Hui: Sea fokotu'u atu ke tau pāloti.

Lord Tu'i'āfitu: .. ka 'ikai, 'osi. Pea 'oku a'u mai pē ki ho Falé ....

Sāmiu Vaipulu: Tali si'i mu'a Niua kae 'ai e me'a ko ē. Tuku e fa'a 'ai noa'ía.

Vātau Hui: 'Ikai, 'oku 'ikai ko ha 'ai me'a noa'ia eni.

Sāmiu Vaipulu: Sea tapu mo e Feitu'u na Sea. Tangutu ki lalo.

Vātau Hui: Ko u kole atu Sea 'oku 'ikai ko ha 'ai me'a noa'ia.

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na.

Vātau Hui: Ko e fokotu'u kuo 'omai mei he tokotaha na'e 'a'ana 'a e fo'i, 'a e fokotu'u ko ia.

Sāmiu Vaipulu: Sea, tu'utu'uni ki hē.

'Eiki Tokoni Sea: Me'a hifo angé Fakafofonga Niua. Me'a hifo angé kae hoko atu ē ia.

Sāmiu Vaipulu: Ki lalo.

'Eiki Tokoni Sea: Ha kuo mou vave tuputamaki vave pehē aí fakamolemole. Me'a mai angé Fakafofonga Fika 15 Vava'u.

Fokotu'u ke 'oua 'e fekolosi'aki e ngaahi mafai pule

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa e Falé ni. 'Eiki Sea ko 'eku, fuolooa mai 'etau, 'a e feme'a'aki he Falé ni fekau'aki mo e me'a ni. Ka ko e anga e vakai ko ē 'a e motu'a ni. Ko e me'a ko eni 'oku, na'e hokó. 'Oku ngalingali 'oku 'i ai hono natula hia. 'Oku 'i ai e tukuaki'i *criminal*. 'I he'ene pehē 'Eiki Sea, ko u tui 'oku 'i ai e fatongia 'o e ni'ihí 'i he fonua ni ke nau fakatotolo'i 'a e natula *criminal* 'o e hia ko íá. 'Oku 'ikai ko ha me'a ke 'omai ki he Falé ni, ke folahi kotoa ai ki mamani. Kuo pau ke fakatotolo'i 'a e me'a ko íá. Ko 'ene lava e fatongia ko íá Sea, fakatatau ki he Konisitūtone, fakahoko mai ki ho Falé 'eiki ni ke vakai ki ai 'a e Falé. Ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ke tau 'omai e me'a kotoa pē ke folahi ki mamani 'i he Falé ni. 'Oku 'i ai e 'ū me'a 'oku natula ke tuku ke 'oleva ke lava lelei e ngāue ki aí. Ko u kole fakamolemole atu Hou'eiki. Tau fakakaukau, 'oku 'i ai e 'ū me'a, he ko e a'u ko eni ki 'aneafí. Ne u ma'u 'e au e tā e vaka 'i he feitu'u ko íá. Pea u *check* 'e au ki he ni'hi ko ē ke me'a, ko e 'ū ngāue ia 'oku totonu ke tau faí. 'Oku 'ikai ko ha me'a ke tau ōmai 'o fofola 'i heni ke me'a mai ki ai e fonuá. Fiema'u ke fai e ngāue ki ai Sea. Pea ko e, ko e Falé ni, te tau lava 'o malu'i 'etau mo'uí. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke tau tukuange noa'ia pē Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō.

Sāmiu Vaipulu: He ko e me'a mahu'inga, mo'oni e lau ko ē 'a e finemotu'a Ofú, he'ena kē mo e finemotu'a 'Olo'uá, ko 'etau fehālaaki pē ko e fehopokaki holo he siakalé. Tau takitaha nofo pē hono fatongia. Pea ...

<001>

Taimi: 1145-1150

Sāmiu Vaipulu: ... te tau lava pē 'o ngāue fakataha ai lelei ia ki he fonua fakalukufua Sea. Mālō.

'Eiki Tokoni Sea: Fokotu'u pea poupu. Mou fakamolemole pē Hou'eiki 'oku te'eki ke holomui e fokotu'u kuo 'osi poupu. Ko ia 'oku loto ke tali ke 'i ai ha kōmiti fili.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko u pehē au na'e me'a mai 'a e Feitu'u na 'e 'omai ha'aku ki'i faingamālie nounou pē pea toki faitu'utu'uni e Feitu'u na.

'Eiki Tokoni Sea: 'Oku hoko atu pē Feitu'u na kapau 'oku fiema'u he Feitu'u na. Ka kiate au kuo 'osi māhino kia au Minisitā pea ko e me'a ia ko u pehē ai ke tau pāloti'i.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea. Te u nounou 'aupito pē au Sea. Ko u faka'apa'apa'i lahi e Hou'eiki. Fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea kae pehē ki he Fale Alea 'o Tonga. Pea ko u faka'apa'apa'i lahi 'a e fokotu'u ko e feinga ke kumi. Sea ka ko u tapou atu 'o fakatatau ki he malanga na'e toki 'osi, ko e kaveinga ni 'oku pelepelengesi pea 'oku 'ikai ke mau lava 'o lea atu 'aki ha ngaahi 'ū me'a. Ka 'oku pehē ni 'e Hou'eiki. 'E lava pē ke 'i ai ha faka'eke'eke 'o ha ni'ihi heni. Ko 'ene pelepelengesi ia ke tau'atāina mo'oni e ngāue ko eni. Ko e 'uhinga ia 'oku fai ai e kole Sea mou tau'atāina pē Fale ia. Ko e fanga ki'i *opinion* fakafo'ituitui 'oku lele atu e ni'ihi 'o fakamatala mai he *T.V* ko e konga pē he taliui ki he ngaahi *media* mo e kakai ka ko e me'a ki he aofangatuku Sea pau ke tukuange ke 'alu e fakatotolo ke 'osi. Pea ko ena kuo 'osi 'oatu e fale'i ko ia he 'Ateni Seniale na'e 'omai tohi nau 'oange ki he Kalake ke tufa atu ki he Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa Sea.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko e ki'i fakatonutonu kātaki.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka 'oku tuku pē ki he Fale Sea, fai e fakatonutonu ia e Nōpele ka ko u fakahoko atu pē hoku fatongia Sea. Mālō.

Lord Fusitu'a: 'Io, 'ikai ko ha fakatonutonu ko e ki'i, meimei hangē pē ha fehu'i. Ko e hā e me'a 'oku, kuo pau ke tali ai ke faka'ofisiale 'aupito pea toki 'omi ki he kōmiti ka ko e *media* ia neongo 'ene kei tu'u ta'epau 'oku 'oatu 'a e ongoongo ia 'oku kei 'i he tu'unga ta'epau. Ko e fīfili pē 'a e motu'a ni.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea ka u tali nounou pē ki ai Sea. Ko e mo'oni ia. Ha fa'ahinga pule'anga pē ko 'ene patō pē ha me'a 'oku 'eke he *media* ko e konga ia e taliui 'oku pau

ke 'oatu ha tali ka 'oku 'ikai ke pehē ia Sea ko e aofangatuku ia pē ko e *conclusion* ia. Te'eki ke aofangatuku ia Sea ka ko e 'oatu pē ...

Lord Fusitu'a: Ko e ki'i tokoni pē ki he Minisitā kapau ...

'Eiki Minisitā Polisi: 'O hangē pē ko ia na'e 'omai ki he kōmiti.

Lord Fusitu'a: 'Io kapau 'oku pehē pe 'i 'omi ai pē mo ia ki he kōmiti ke mea'i he kōmiti 'a e *progress*.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ia eni na'e fakahoko atu. Mālō.

Lord Fusitu'a: Mālō.

'Eiki Tokoni Sea: Sai Hou'eiki. Kuo māhino kiate au 'a e me'a ia pea koe'uhí ko hoku fatongia ko 'etau Tohi Tu'utu'uni Fakafofonga 'Eua.

Tēvita Lavemaau: Sea tapu mo e Sea. Ki'i fakama'ala'ala nounou pē 'o pou pou ki he fokotu'u ko ē 'oku fai Sea. 'Oku ou, tau māhino'i kotoa pē 'etautolu e ngāue 'oku fai 'e he Pule'anga pea 'oku faka'ofa'ofa. Ka 'oku 'ikai ke tau'atāina e ngaahi sino ko iá. Ko nautolu ia 'oku nau fakahoko e fatongia. Ko e sino ko eni 'oku fokotu'u mai ko eni he 'e Hou'eiki fika 2 ko ē 'o Vava'u ko e sino tau'atāina ia fakafofonga'i e Fale ke nau sio ki he 'isiū ko eni 'oku hoko. 'Oku fakatou lele tau'atāina pē ongo fatongia ko eni pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha maumau ia ai 'Eiki Sea. Tau 'osi fai 'etautolu 'a e fēngāue'aki ko eni ko e lele e afā 'oku lele pē kōmiti 'a e Pule'anga, lele pē kōmiti 'a e Fale. Ka ko u pou pou atu au Sea ke tau pāloti.

'Eiki Tokoni Sea: Sai 'ai ka tau ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ki'i sēkoni pē 'e taha kātaki.

'Eiki Tokoni Sea: Minisitā 'ai mu'a ka tau pāloti ā he 'oku 'ikai ke u 'ilo au pē 'e to e ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Eiki Sea ko 'eku ki'i fakamaama eni ia 'e tokoni. Ko 'eku ki'i fakamaama pē Sea ke tau mea'i. Ko e motu'a ni 'oku 'i ai 'emau va'a 'a ia 'oku mau 'alu holo 'o fai 'a e sivi 'a e ngaahi falekoloa mo e ngaahi me'a pehē pea tatau ai pē. Ko 'ene *declare* pē ha feitu'u ko e *crime scene* 'oku 'ikai pē ke mau to e lava 'emautolu 'o *enter* ki he feitu'u ko iá talanoa ki he feitu'u ko iá he kuo 'osi *declare* ia ko e *crime scene* pea kuo pau ke 'alu ki he kau polisi. 'E 'i ai e taimi te tau fakakaukau tautolu ki he 'etau me'a 'oku fakahoko ka ko e me'a mai ko ē 'a e Fakafofonga mei Vava'u 15.

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i fehu'i kātaki.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Oku fakapotopoto he te tau fokotu'u ha kōmiti hē ka 'o kapau 'e ngāue ki ai e kau polisi ... 'oku 'ikai hano 'aonga 'o'ona.

'Eiki Tokoni Sea: 'Eiki Minisitā, 'Eiki Minisitā ki'i fanongo ange.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io mālō.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ‘eku pehē ke tau pālōti he kuo ‘osi ‘omai e fokotu’u ia pea mou faitu’utu’uni pē moutolu kapau ‘oku ‘ikai ke mou pehē ke ‘ai e kōmiti pea tuku.

Lord Fusitu’a: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: Ko e ki’i fehu’i.

‘Eiki Tokoni Sea: Kae ‘uhinga ka tau hoko atu ka ‘ikai te tau fēliuliuaki. Me’a mai ange Fakafofonga fika 3.

Siaosi Sovaleni: Ko e fehu’i pē ia Sea hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā tau faka’apa’apa’i pē tautolu e lao mo e founga e fakatotolo. ‘A ia ko ho me’a mai ‘Eiki Minisitā ‘osi *declare* e vaha’a tahi ia ko iá ko e *crime scene*? Na’a ke toki me’a mai pē ko e feinga pē ke fakapapau’i.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘E Sea ko ‘eku ‘uhinga atu ko hono *declare* pē he kau polisi ha me’a ko ha *crime* ...

Siaosi Sovaleni: ‘A ia ko e ‘eke ia pē ko e *crime scene* ia Sea ke ne tali mai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ka ko e me’a ia ‘a e kau polisi ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘a’aku. Ko ‘eku ‘oatu ‘a’aku e me’a ‘oku ou a’usia he’eku potungāue. Ko ‘ene *declare* pē ha me’a ko ha hia pē ko ha *crime scene* pē ko ha *crime off limit* ‘oku ‘ikai to e ‘i ai ha taha ia to e lava, tatau ...

Siaosi Sovaleni: Mālō ‘Eiki Sea. ‘A ia ‘oku māhino ia ‘oku te’eki *declare* ia ko e ...

<002>

Taimi: 1150-1155

Siaosi Sovaleni: ... *crime scene*. mālō.

Fokotu’u ‘oua ‘e fokotu’u ha Kōmiti kae tau’atāina ngāue Pule’anga

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole’i au te u sekoni pē ‘e taha, ke ke angalelei mu’a ke’oatu ‘a e fokotu’u ke ua’aki, he ‘oku ou fokotu’u atu ke fakatatafe ‘oua ‘e ‘ai ha kōmiti, tukuange ke tau’atāina ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga. Ko ‘eku fokotu’u atu pē ke ua Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Sai pē, ko ‘etau fokotu’ú ‘atautolu ia hou’eiki ‘oku taha pē, ko ene ‘ikai pē talí pea ko ene fakatatafe hangē pē ko e me’a koē ‘oku ke me’a ki ai Minisitā.

Lord Tu’i’āfitu: Sea ‘oku ou fokotu’u atu ke pālōti.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e fokotu’u ‘a e Fakafofonga ‘Eiki Nōpele fika 2 ‘o Vava’u ha Kōmiti Fili, koe’uhí ke tokangaekina ‘a e me’a fekau’aki pea mo e palopalema na’e hoko ‘i he ‘aho 20 ‘o Sanuali, 8.45 fakahā loto hiki ho nima ki ‘olunga.

Pāloti’i ‘o ‘ikai tali ke fokotu’u ha Kōmiti Fili ki he motu e keipolo ‘initaneti

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Siaso Sovaleni, Tevita Lavemaau, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’i ‘āfitu, loto ki ai ‘a e toko 7.

‘Eiki Tokoni Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai ‘io he hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko 13.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō, ‘ikai ke tali ia. Kātaki atu pē ‘Eiki Nōpele ‘ikai ke tali ko e hā ‘a e me’a ‘oku ke to e me’a ki ai ‘Eiki Nōpele Fakafofonga fika 2.

Lord Tu’i’āfitu: ‘Eiki Sea ‘oua te ke tuputāmaki kau fakahoko atu ‘eku fokotu’u mo ‘eku fakamālō mo e fajafeta’i, ‘a e maama ‘oku toka ho Fale ko e pāloti ‘oku pule. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō. Hou’eiki fakamālō atu, ngaahi fu’u feme’a’aki na’a mou fai ko ena kuo ‘osi mahino, me’a mai angé ‘Eiki Nōpele mei Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga. Kātaki Sea, ko e ki’i ‘omai pē ki’i miniti si’i ke fakahoko ai ki’i fehu’i ko eni ki he Pule’anga. Pea kole pē ha ki’i taimi si’i ke u ki’i fakamatala atu pē ‘uhingá ko e me’a eni ko e ongoongo eni ‘oku takai holo ‘i tu’a pea ‘oku lahi ‘a e ‘ikai ke ma’u hala holo ‘a e kakai, fiema’u pē ke fakamā’ala’ala mai. ‘Oku ou kole pē au ki he Pule’angá ke ‘osi pē fehu’i pea fakahoko mai pē ‘oku fakahoko pē na’a nau fakahoko ha me’a pehē, pē ‘oku fai ha ngāue ki ai, pē ‘oku ‘ikai pē ke ‘i ai ha me’a pehē ia. Ka u ki’i ...

Tokanga ki he ‘ave ngaahi lesisita & lēkooti he Fakamaau’anga tauhi Siasi Māmonga

Sea ko e fehu’i ko e ‘uhingá he ‘oku ‘alu holo ‘a e ongoongo ‘i tu’a ko e ‘oku ‘osi tali ‘e he Pule’anga ke ‘ave ki he Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni mo e Ngaahi ‘Aho Kimui ni, ‘a e ngāue ki hono tauhi ‘o e ngaahi lesisita mo e ngaahi lekooti ‘a eni ko eni ‘oku lolotonga fakahoko ‘e he Potungāue Fakamaau’anga, ‘a eni ko eni ki he ‘a e Failesisita, ki he ‘aho fā’ele’i, mo e ngaahi tohi *document* fekau ‘aki mo e ma’u hoa ko e pekia kaekehe ko e fakaikiiki ia.

Pea ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ia ki he Pule’angá ke fakamahino ‘a e mo’oni ki he ongoongo ko eni ‘oku mahino ‘oku ‘ikai ke ‘omai ‘e he va’a ongoongo ‘a e fonua, kā ko e me’apango pē Sea kapau ko e mo’oni ‘a e ngaahi me’a ni, kā ‘oku ou tuku pē ‘e au ke toki ‘omai ‘e he Pule’anga, pea ‘oku ou kole fakamolemole pē au ki he Siasi ko eni, ki he Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ‘ ‘Ikai ke ‘i ai ha lave ia

kiate kinautolu 'i he fakahoha'a ko eni, 'atā pē nautolu ia ko e lave pē 'aku ko e fatongia 'o e Fale Alea 'a eni 'oku ou tu'u ai ko e fehu'ia pē 'e au 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga pē ko e mo'oni kuo nau tuku 'a e ngaahi ngāue ko eni ki he Siasi, pē 'oku nau kei fakakaukau'i pē 'oku ...ko e 'uhinga he ko e lave'i 'a e motu'a ni ia ko e ki'i puipuitu'a pē ki he me'a ni.

Ko e ngaahi ta'u ko ē na'e toki 'osi ngaahi ta'u si'i kuo maliu atu na'e fai 'a e ngaahi va'a ko eni ki he ngaahi naunau 'oku tauhi 'aki 'a e lekooti ko eni kae'uma'ā 'a e kau ngāue, mo e ngaahi me'a pehē. Pea 'oku ko hono uā pē 'oku mahino 'oku 'i ai 'a e falala pē 'oku hoha'a 'a e kakai tokolahi kapau 'e hoko eni, 'uhingá he 'oku falala pē kakaí ki he Pule'angá ke nau tauhi 'enau ngaahi lekooti ko eni 'o 'enau ngaahi me'a fakataautaha pehē ni. Pea 'oku nau ko e 'uhinga he ko e kau ngāue eni kuo nau 'osi fuakava pea 'oku 'i ai mo hono lao mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku tauhi 'aki 'a e 'enau ngaahi lekooti.

Kā ko 'eku kolé pē ia 'a'aku ki he Pule'anga ke 'omai mu'a ha tali, kapau ko ia kae mahino kae mahino 'a e ongoongo ko ia mo e ma'u 'a e kakai 'o e fonua. Mālō Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Me'a mai Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Ko e me'a lelei pē ko e fanongo ki he ... 'oku tali ia 'e he Pule'angá, ko e talí 'oku lolotonga fai 'a e fengāue'aki. 'E Hou'eiki ko e fonua ko e tokoni 'a e siasi ia ko e me'a koē 'oku mau ko e 'ū lekooti ko ē 'oku 'a eni 'oku ou lau 'oku *we are in the process* ē. Ko e lahi 'o e ngaahi fonua ia 'i mā... 'i he Pasifiki, 'oku ngāue'aki 'a e lekooti ko eni 'a e Siasi ...

<005>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Lao : ... Na'a mau fai, 'ikai ko ha me'a eni ia ke pehē na'e ta'e'ohake 'i he Kapineti, 'a e sio ko ē 'a e fonua 'o pehē. Na'a mole, na'a mama 'etau

Lord Fusitu'a : Kātaki Sea, ko e fehu'i atu. Ko e fonua fē,kātaki 'Eiki Minisitā?

Tali Pule'anga lolotonga fai fengāue'aki mo e lēkooti kakai tauhi he Fakamaau'anga

'Eiki Minisitā Lao :: Kātoa, kātoa 'a e ngaahi fonua ko eni 'atautolu he Pasifiki, 'osi 'i ai kātoa ia. Ka ko eni 'oku ou talaatu, 'oku fai e fengāue'aki ai, pea ko e me'a ko eni, 'e lava pē ia ke tau talanoa. Ka, te u hanga 'o fakahā atu kia kimoutolu. 'Oku mou pehē e ki'i fonua ko eni ko Tonga ni, Tau pehē na'e ha'u e sunami, 'oku toe 'i ai ha feitu'u? Ko e sio lōloa atu eni 'a e Pule'anga, na'a 'i ai ha me'a 'e hoko. Hou'eiki, ko e siasi ko eni, ko 'enau tokoni ko eni ki he ngaahi lekooti ko eni. 'Oku 'ikai ko tautolu pē ia. Ka te u hanga 'o talaatu kia kimoutolu ha ki'i fonua, 'oku ma'ulalo 'a hono tu'unga fakafa'u 'a e fonua. Ka ha'u ha sunami, ko e hā 'etau me'a 'e toe fai ki ai? Ko e fehu'i, kohai te ne kei tokanga'i e

Lord Fusitu'a : Sea, ki'i fakatonutonu atu.

‘Eiki Minisitā Lao : Ko ho’o fakatonutonu pē ko ho’o ..

Lord Fusitu’a : Ko e fakatonutonu, Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he Minisitā Lao, pē kohai? Ko ia. Ko e lau miliona ‘oku ‘oange ki he’ene Potungāue fakata’u he Patiseti, ke malu’i e lekooti, *public* ‘a e fonua. Ke ‘oua ‘e ‘alu ‘a e sitiseni mo ‘ene lekooti *private* ki ha sino fakatua’ā.

‘Eiki Tokoni Sea : ‘Eiki Nōpele, ‘Eiki Nōpele, fakamolemole, toki me’a ’o ‘ai ha’o malanga. ‘Eiki Minisitā, ki’i me’a pē ‘i ‘olunga. Toki me’a pē ‘o fai ha’o me’a he faka’uhinga ‘a e Feitu’u na, kae tukuange e Minisitā Lao ke hoko atu. Hoko atu, ‘Eiki Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao : Ko e ‘uhinga ia na’e fai ai. ‘E Hou’eiki, ‘oku ‘ikai ko mautolu pē. ‘I he Pule’anga ‘o *Lord Tu’ivakanō*, kimu’a ai pē.

Sāmiu Vaipulu : Fakatonutonu atu, Sea. Ko e kimu’a ko ē aí, ko *Lord Sevele*, ko au na’e Minisitā Lao na’e ‘ikai ke u tali koe’uhí ko e totonu mo e tau’atāina ko ē ‘a e Tonga, ko e *custody*, ko e Pule’anga. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a ia ke ‘ave ke tauhi ‘e ha taha. Pea ko au na’a ku kamata hono ‘omai e pa’anga mei he *Commonwealth*, ‘o fai’aki hono, ‘omai mo e kau ngāue, ‘o *train* e kau ngāue ke *digitized* ‘a e ngāue ko ē ‘i he *vital statistic* ‘a e Pule’anga. Ka na’e ‘ikai ke tali ia mo e taimi ‘o Tu’ivakanō, na’e ‘ikai pē ke tali.

‘Eiki Minisitā Lao : Hou’eiki, mo’oni ‘a e Fakafofonga ia mei Vava’ú. Hou’eiki, ka ‘i ai ha me’a ‘e hoko, ka ‘i ai ha me’a ‘e hoko, ‘ikai ke tau fangamea. Ko eni ‘oku talamai ‘e he sunami, ka ‘i ai ha me’a ‘e hoko, ko hai te ne hanga’o malu’i? Ko e me’a ia ‘oku sio ai e Pule’anga ki ha

Lord Fusitu’a : Ko e fakatonutonu e. Ko honau fatongia ’oku ‘oatu e pa’anga tukuha e kakai, ke nau fakahoko ‘a hono malu’i.

‘Eiki Tokoni Sea : Me’a hifo ‘Eiki Nōpele...

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Sea, ko ‘eku ki’i tokoni

‘Eiki Tokoni Sea : Me’a mai ange, Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Tapu mo e Feitu’u na, pēa tapu mo e Hou’eiki e Fale ni. Na’a ku ki’i tokanga atu pē, he na’a ku fanongo pē au he talanoa ko eni, ‘i he letiō. Ka ‘oku ou ki’i fakatokanga atu pē, ‘oku ki’i hē ‘a e me’a ko ē ‘oku ‘ave holo he’e me’a, ‘i he letiō. Hangē ko e me’a ko eni ‘a e Fika 15 ko ē mei Vava’u, ‘oku to e ki’i kamata pē ia ‘o fai pē ‘a e fo’i kē tatau ko iá. Ko e ‘ai

Samiu Vaipulu : Ki’i fakatonutonu atu, Sea.

Lord Nuku : Ki’i fakatonutonu.

‘Eiki Tokoni Sea : Fakatonutonu.

Sāmiu Vaipulu : Ko e fakatonutonu,

Lord Nuku : Ko e .. pē'i 'ai koe.

'Eiki Tokoni Sea : Fakafofonga 15, tuku pē kia au ke u vahevahe atu. 'Ai ange e fakatonutonu 'a e 'Eiki Nōpele mei 'Eua, he ko e Feitu'u na na'e 'uluaki faka'ilonga mai.

Lord Nuku : Sea, ko 'eku fakatonutonu 'aku ia ko ē ki ai. Koe'uhí ko e fehu'i ko ē na'e fai. Ke tali mai pē 'oku 'io pē 'oku 'ikai. Ka ko eni kuo tali 'e he 'Eiki Minisitā Lao, kuo 'osi tali;'e he Kapineti. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha tali, ko e tali 'e he 'Eiki Minisita Lao. Ko 'eku fakatonutonú, 'oku fehangahangai e ongo Minisitā, ka kuo 'osi tali mai e fehu'i ia Sea. Fiemālie kae hoko atu e taha ha'ana e fehu'i.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko 'eku fakatonutonu, Sea. Talamai 'e he 15

Sāmiu Vaipulu : Fakatonutonu atu 'e au 'a e Minisita Pa'anga he 'oku pehē 'oku ou ma'u hala. Ko au na'a ku fai e ngāue 'i he taimi ko ia e Pule'anga 'o *Lord Sevele*.

<006>

Taimi : 1200-1205

'Eiki Tokoni Sea : Mo ki'i me'a hifo angé kau ki'i fakamahino'i atu ē. Fakafofonga Fika 15, ko e taimi ia na'a ke Minisitā aí, pea ko e tu'utu'uni ia 'a e Feitu'u na 'aki 'a e 'uhinga 'a e Feitu'u na ke 'oua 'e 'ave ki he feitu'u ko eni. Mahino 'aupito ia.

Sāmiu Vaipulu : Ko ia Sea, pea na'e tali ia 'i he Fakataha Tokoní, 'e Siasosi V, koe'uhí ko e totonu ia 'a e Tonga. He kuo pau ke 'ave ai 'a e lēkooti kotoa 'o tautolu heni.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, ko 'eku fakatonutonú he fo'i poini pē ko ia.

Sāmiu Vaipulu : Tuku 'a e fakatonutonú he na'e 'ikai ke 'i ai ia.

'Eiki Tokoni Sea : Me'a hifo e Feitu'u na. 'Ai mai ange 'Eiki Minisitā Pa'anga ho'o...

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Io mālō Sea. He 'oku ne hanga 'o tukuaki'i mautolu, 'oku mau hanga 'o 'ave 'a e me'á ke pule'i 'e he kakai kehe. Ko e fo'i poiní ia. 'A ia 'oku kamata ke faka-siasi 'ene fo'i 'aí 'ana..

Sāmiu Vaipulu : Sea, 'oku 'ikai ke u tukuaki'i, ka 'oku ou talaatu 'e au, ko e me'a ko ē na'a ku fai. Na'e 'ikai ke u tukuaki'i 'e au 'oku nau 'ave ha me'a. Ko e me'a ko ē, fatongia na'a ku faí, koe'uhí ko e fatongia ia 'o e Pule'angá, ke ne tauhi 'a e totonu 'a e tangata.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tuku Sea, he 'oku ne to e to'o mai pea mo e hingoa 'o e Tupou V ke 'ai 'aki, 'a e fo'i me'a ko ia, he'ene me'a ko ia.

Sāmiu Vaipulu : ‘Io, he ko e me’a ia na’e hoko. Me’a ia na’e hoko.

‘Eiki Tokoni Sea: Mo me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Tuku si’i hifo ho le’ó, he ‘oku ongo’i atu pē ia.

Sāmiu Vaipulu : ‘Oua te ke teitei tuhutuhu mai koe, pea ‘oua ke ke talamai ‘e koe ke u le’osi’i he ‘oku talatu ‘e au ‘a e me’a ‘oku mo’oni. Tuku ho’o loí.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ‘Aneafi na’a ke taa’i e sea. Ke taa’i ko hai koe?

‘Eiki Tokoni Sea : Minisitā, ‘ai ke mou anga fakamatu’otu’a he ko e fa’ahinga ta’u ena ia ‘oku ‘ikai tonu ke mou feme’a’aki pehē he Fale ni. Me’a ki lalo Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao : Ko e ki’i fakama’ala’ala.

‘Eiki Tokoni Sea : Me’a ki lalo ‘e ‘ikai ke toe fai ha fakama’ala’ala. Mou me’a ki lalo. Mou fakamolemole, ko e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai ‘a e Fakafofongá, ko e taimi ia ‘o nautolu. Me’a ko ena ‘oku ke me’a ki ai Minisitā Lao, taimi ia ‘o moutolu, ‘oku ‘ikai ko ha Fakamaau’anga ‘a e motu’á ni ia ke u fakamā’opo’opo ‘a e ngaahi tukuaki’i ‘oku mou fai.

‘Eiki Minisitā Lao : Ki’i faka’osi atu.

‘Eiki Tokoni Sea : Me’a ki lalo.

‘Eiki Minisitā Lao : Hou’eiki ‘oku ou kole fakamolemole.

‘Eiki Tokoni Sea : Me’a ..‘Eiki Minisitā Lao, te ke talangofua fakamolemole ke ke me’a ki lalo ? Mou fakamokomoko pē, koe’uhi he te mou feme’a’aki pē. Ko e taimi ia ‘o e kau tangata ko ē, taimi eni ia ‘o e Feitu’u na. Ko e fehu’i ko ia na’e ‘oatu ‘e he ‘Eiki Nōpelé, pē ko e mo’oni pea ko e tali ‘e he Feitu’una, ‘io mo u lolotonga ngāue, fengāue’aki pea mo e Siasi ko eni. Pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e ‘uhinga ‘a e Feitu’u na, ka mou fefakamolemole’aki. ‘Oku ou kole atu mu’a ke tau toloi hotau Falé ki he 2:00 mālō.

(Toloi ‘a e Fale ki he 2pm)

<008>

Taimi: 1400 - 1405

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Tokoni Sea Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea Fale Alea, Lord Tu’ilakepa ki hono me’a’anga)

‘Eiki Tokoni Sea: Mou ki’i me’a hifo Hou’eiki. Tapu pea mo e ‘Otua Mafimafi hotau lotolotonga. Pea tapu atu Hou’eiki Kapinei kae ‘uma’ā e Hou’eiki Nōpele, kau Fakafofonga kau

ngāue. Pea kole pē mu’a ke u fakamalumu atu pē he fakatapu ‘aneuhu kae hoko atu ‘etau ngāue. Hou’eiki ko u tui ‘oku ‘ikai ke to e ai ha me’a ‘oku tau to e fai ha feme’a’aki ki ai kuo tau maau eni. Ka tau hoko atu mu’a ki he ‘etau ngāue ‘oku tuku ki he Kōmiti Kakato ka kapau ‘e to e ‘i ai ha me’a ‘oku mou to e fie me’a ki ai ‘oku ou kole atu mu’a ke tau ki’i toloi atu ki ‘apongipongi ka tau ‘ai ha’atau ngāue ‘i he ‘aho ni. Tau liliu ‘o **Kōmiti Kakato**.

(Pea na’e liliu ‘o Kōmiti Kakato pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato, Hon. Veivosa Taka ki hono me’a’anga)

i. Me’a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mou fakama’ama’a atu. Tapu atu ki he Hou’eiki Kapineta. Fakatapu atu ki he kau Hou’eiki Nōpele pehē foki ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Fakamālō koe’uhī ko e kei ma’u mai homou ivi ki he ta’ofi atu ha ngaahi me’a pea fokotu’u mai ha ngaahi me’a ke tau ngāue ki ai ka ko u loto pē ke ‘oatu e ki’i me’atokoni faka’aho ko ‘eni ke, ke mou me’a ki ai.

Ko e ki’i me’atokoni faka’aho eni e Fakafofonga 17 ko e Saame 103 ko e veesi hono nima ‘oku pehē, ‘Oku mo’oni ‘aupito ho ngaahi fakamo’oni ‘e Sihova. ‘Oku taau mo ho Fale ‘a e mā’oni’oni ‘o lauikuonga. Ko e tukutuku laumea eni e Peteliake pea ‘oku faka’amu pē Hou’eiki ke tau ngaahi e fu’u Fale ni ko e fu’u Fale mā’oni’oni, Fale melino. Ka mou me’a mai ā ki he ‘etau ‘asenita hoko atu ho’omou feme’a’aki ‘i he ‘etau Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2019. Ka mou me’a mai. Ko ho’omou feme’a’aki pē ko ho’omou lahi ange pē ho’omou fakamaama mai ki he motu’a ni ko ‘etau pālōti ia. Ka mou me’a mai.

Siaosi Sovaleni: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 3.

Tokanga ki he ngaahi pepa fakama’ala’ala he Lao ‘Inivesi motu’a mei he Pule’anga

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea, mālō e ma’u faingamālie. Tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e, Sea ko e ki’i kole pē ke tokoni mei he Hou’eiki Minisitā na’e fakahoko mai foki ‘e ‘omai ‘aneafi pea fakahoko mai ‘aneafi ‘e ‘omai e ki’i fakama’ala’ala ki he ngaahi ‘uhinga na’e ‘i ai e ngaahi palopalema ia he lao motu’a. ‘A ia ‘oku ‘omai ai ko eni e lao fō’ou. Pea ko e ‘eke pē ia Sea pē ‘oku ‘osi ma’u mai ‘a e ngaahi fakama’ala’ala ko eni ke mai ha fanga ki’i *copy* ke fai ha sio ki ai, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘e Minisitā ka ko u fakahoko atu pē ‘e Hou’eiki ko e me’a pē ‘oku ke fie me’a mai ai ha kupu pea ke me’a mai ke tau foki ki ai ko ‘ene maau pē, ‘unu ki he kupu kae lava ke u lave’i e ngaahi me’a ‘oku mou feme’a’aki ai.

Tali Pule’anga ‘oku ha pē ‘i mui he fo’i Lao ngaahi fakamatala fakama’ala’ala

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. Tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa. Ka ko u, na'a ku pehē 'e au 'aneafi 'oku hala 'eku ma'u 'oku, na'e 'ikai ke 'omai 'a e 'ū *explanatory note* pē ko e 'u nouti ko ē 'oku 'oatu ke ne hanga 'o fakamatala'i 'a e ngaahi makatu'unga 'o e ngaahi liliu 'o e ngaahi kupu'i lao. Ka nau to e foki au 'o sio pea u 'eke ki he'emaui kau ngāue 'o talamai he kau ngāue 'oku, ko ena 'oku 'asi 'i mui kapau te mou me'a ki ai 'i he kupu fakamuimui taha pē ko e paaki fakamuimui taha 'oku 'asi pē ai ko e *explanatory note* pē ko e ngaahi fakamatala. Pea 'oku ne hanga 'o 'oatu kotokotoa ai 'a e ngaahi kupu mo e ngaahi makatu'unga ...

<009>

Taimi: 1405 – 1410

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: .... 'o e ngaahi Kupu ko iá. Ko ia ai 'i he'ene pehē 'oku 'i ai pē mo e ki'i *public discussion paper* ia kapau 'oku fiema'u, 'e lava pē ke 'oatu ka ko e me'a ia he 2014. 'Oku to e 'i ai foki pea mo e nouti ko eni ko ē 'a e fakamatala 'a e Kōmiti Lao 'oku nau to e 'oatu fakafō'i Kupu 'a e anga 'enau fakakaukaú, 'a e me'a na'a nau fokotu'u maí. Ka 'oku ou tui 'oku kakato ia. Ko e mahalo ko e palopalema ia ko e 'ikai ke tau lau fakalelei 'etau naunaú. 'A ia 'oku ne 'omai kakato ia 'i mui ai 'a e makatu'unga 'o e ngaahi me'a ke fakahoko ke lava ai ke ha'u ha kau *foreign investors* mei muli.

'Oku 'i ai pē ki'i *process* 'oku ou pehē 'e lava ke u tokoni atu ai ki he fakalukufua 'o e fo'i Laó pea toki fai mai ha ngaahi fehu'i kae fakama'ala'ala. Ko e *Foreign Investment* foki 'oku 'omai ia koe'uhí ke ne hanga 'o 'oange ha lotu lahi pē 'e fie hanga 'e ha taha mei muli 'o 'omai ha'ane seniti ke langa'aki hotau fonuá. Pea koe'uhí ko e fo'i taumu'a ko iá 'oku pehē ni 'a e founga ngāué. 'Uluaki te ke 'alu ange ki he'emaui potungāue, 'oku 'i ai e ngaahi *condition* pau ia 'oku 'asi pē ia 'i he 'u Laó heni. Te ke hanga 'o fakakakato pea ke kole mai ha'o *Foreign Investment Certificate*. Ko e lava ko iá 'oku 'i ai 'a e konga 'o e *process* ko iá 'oku mau hanga 'o fakamahino atu ki he tokotaha mulí 'a ia 'oku fakamo'oni'i'aki 'ene paasipooti pē ko e *certificate* 'o ha kautaha 'i muli 'oku fie ha'u ki Tonga ni. 'Oku 'i ai e me'a 'oku mau ui ko e *reserve*.

Ko e *reserve* lisi ko e lisi ia 'o e ngaahi pisinisi kotokotoa pē 'oku fakahoko 'e he kau Tongá, 'oku tapuhā ke mou ōmai moutolu 'o kau 'i he pisinisi ko iá. Mau fakahā atu 'a e lisi ko iá. Hoko atu ki aí, 'oku mau hanga fakahā atu 'a e lisi 'oku mau ui ko e *restricted list*. 'UHINGA pehē ni ia, 'oku 'ikai ko 'emaui pehē atú ko e *reserve* lisi ko ē ma'a e kau Tongá, ko e fo'i *reserve* list ko iá pea te u lava pē 'o 'oatu pea mo e *reserve list* ko ia mo e *restricted list* ko iá 'o pehē ko e fo'i pisinisi ē 20 'oku fai 'e he kau Tongá pea 'oku *reserve* ia ma'a kinautolu. Pea neongo ko e ngaahi pisinisi, 'ēlia ia tau pehē 'oku 50. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ko e toenga ko ē 'oku fakangofua ke ke hanga 'o ha'u 'o pisinisi ai, 'ikai. Ko e 'uhinga 'a e kehekehe 'a e *reserve list* ma'a e kau Tongá, mo e *restricted list*, he ko e *restricted list* 'oku 'uhinga ia, 'oku 'i ai 'a e feitu'u 'oku mau fiema'u ke 'omai ki ai ho'omou tekinolosiá mo ho'omou potó ke mou *focus* ki ai, koe'uhí ko e feitu'u ia 'oku mau fiema'u ke mou ōmai 'o langa ai.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e kole pē ki he Minisitā ke 'atu e ki'i fehu'i pē, he me'a pē ko ē 'oku ke me'a ki aí.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fehu'i eni.

Siaosi Sovaleni: 'A ia ko ho'o me'á 'Eiki Minisitā, 'oku, ko e ngaahi lisi ko eni 'a e *reserve* mo e *restricted* hangē ko ho'o me'á 'oku 'ikai ke ngofua ia ki ha taha muli hangē ko ia ko hono faka'asi ko eni ko eni 'i he Kupu 6.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: 'Oku 'ikai ke ngofua ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io 'a e, ka u tokoni atu pē mu'a ke mahino. Ko e *reserve list* ko e lisi ia 'oku talamai 'e he kau Tongá, mau si'i fai 'emautolu eni ma'u ai 'emau mo'ui. Pea kātaki mu'a *reserve* ia ma'a mautolu kau Tonga. Pea 'oku 'alu e potungāue 'o fakapapau'i 'oku mo'oni ia. Na'a ku tā au ki he ni'ihī 'o 'etau ngaahi kau pisinisi muli, mou ōmai mu'a ke fei mo 'ai e *reserve* ke fakapapau'i kae 'oua toki ōmai 'o tangi he 'osi e me'á. Pea kuo nau ō ange mo nautolu ia. Sai, ko e *reserve* lisi ia. Ka u 'alu atu mu'a ki he *restricted list*.

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki pē ko e ki'i *follow up question* pē ko e ki'i fehu'i pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ki'i fehu'i eni.

Tokanga neongo fakangatangata pisinisi ma'a e Tonga kae kupu 5 (2) 'e malava fakangofua ia he Tu'utu'uni Ngāue

Siaosi Sovaleni: 'Oku, 'i he me'a tatau pē 'Eiki Minisitā. Kātaki pē 'o kapau te ke me'a hifo ki he Kupu 5(2). 'Oku 'asi ia he Kupu 1 'oku fakangatangata pea 'oku tapu'i ke ngāue'aki ha, 'i ha ngaahi pisinisi 'oku tuku makehe mo fakangatangata, 'a ē na'a ke me'a ki aí. Kātaki pē Sea he ngāue'aki e lea fakapapālangi 'a e *reserve list* pea mo e *restricted list*. Ka 'i he Kupu si'i 2 ia 'oku pehē mai, Kuo pau ke 'ikai fakahoko 'e ha taha muli ha ngāue fakapisinisi 'i Tonga 'a ia ko ha ngāue fakangatangata tukukehe kapau 'e fakakakato 'e he taha muli 'a e ngaahi tu'unga 'oku tu'utu'uni 'i he Ngaahi Tu'utu'uni ki hono fakahoko 'o e ngāue ko iá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io, mo'oni 'aupito ia.

Siaosi Sovaleni: 'A ia ko e lisi ia neongo 'oku fakangatangata, ka 'e lava pē 'e he *regulation* ia 'o faka'atā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

Siaosi Sovaleni: Ko e me'a ia nau fehu'i ai 'anenaí 'Eiki Minisitā, kātaki pē Sea. Ko e 'uhingá ia, neongo 'oku fakangatangata....

<001>

Taimi: 1410 - 1415

Siaosi Sovaleni: ... ka ‘e hanga ‘e lava he ‘e *Regulation* ia ‘o faka’atā hangē ko e Kupu (ii) ko ena ‘o e Kupu 5.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: Ko e ‘uhinga pē tokanga ‘Eiki Minisitā neongo kapau ‘oku ta’ofi ia hē ‘e lava pē he *Regulation* ia ‘o faka’atā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io ka u ki’i ‘oatu pē ki’i tokoni Tongatapu 3 he ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e maama ko eni. Ko e *restricted list* ko e fo’i lisi ia ‘oku talaatu he Pule’anga ha’u pē ‘o ‘inivesi hē. ‘E lava pē ia ke *expand* ke lahi ange ka ‘oku ‘uhinga ia tau fakatātā māhino. ‘Oua te ke to e ha’u ‘o ‘ai ha’o falekoloa ‘oku ‘ikai ko ha feitu’u ia ‘oku fiema’u ha *foreign investment* ki ai ka ke ha’u mu’a ‘o ‘ai ha *wind turbine*. Mau fiema’u ‘emautolu ke *restrict* ai ke *focus* ki ai ho’o ‘inivesimeni. *Now* ko e fehu’i pē ‘e lava ke *expand* ‘o ‘alu ‘oua ‘ai e *wind turbine* kae lava ke ‘unu atu tau pehē ko ha vaka lolo. Lava ! Ka ko e poini ‘oku ‘uhinga ‘a e *function* ‘o e *restricted list* ke talaatu ki he tama ‘oku fie ha’u ki Tonga ni. Ha’u pē ki he me’a ko ē ‘oua te ke to e ha’u ha feitu’u ‘i tu’a ai he ko e me’a ia kuo pau ke tau ki’i fetakai ai pea ‘oku mo’oni pē lau ‘a Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ‘uhinga ia Sea kātaki fakamolemole pē Sea to e ‘i ai pē ha faingamālie ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Siaosi Sovaleni: Ke muimui atu pē fo’i fehu’i. Ko e ‘uhinga e fehu’i he neongo ‘oku talamai he Kupu 1 kupu (i) ‘oku tapu. ‘E ala faka’atā ia he Kupu (ii). Kapau pē te mou me’a Hou’eiki Mēmipa ‘oku pehē mai ia ‘oku tapu tukukehe kapau ‘e fakakakato ‘e ha taha muli ‘a e ngaahi tu’unga ‘oku tu’utu’uni ‘i he ngaahi Tu’utu’uni.

‘A ia neongo ‘oku talamai ia ‘oku tapu ka ‘oku hanga he ‘e ua ia ‘Eiki Minisitā ko e ‘uhinga pē au ke fakamāhino’i mai mo fakama’ala’ala ‘e ‘i ai ē ‘e lava leva neongo hono ta’ofi hē ‘e ala ma’u mai pē ngofua ia pea kapau ‘e fakakakato ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ko ena ‘i he *Regulation*.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io mālō ‘aupito Sea. Ka ko u ‘ai atu pē ki he Tongatapu 3 ke tau fēmāhino’aki mu’a ‘oku tau talanoa ki he fo’i lisi tatau pē. ‘Oku ke talanoa mai he *restricted list* pē ko e *reserve list* ?

Siaosi Sovaleni: ‘E Sea ko e lisi ko ena ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Siaosi Sovaleni: Fakangatangata Sea na’e ‘uhinga ki ai e motu’a ni. Pea ko e ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e *reserve* ia ? Kātaki ‘oku ...

Siaosi Sovaleni: ‘A ia ko e fakapālangi ia ‘oku ‘ikai ke mea’i he ‘e, ‘oku ‘ikai ke ‘ilo’i he motu’a ni Sea. Ka ko e fakatatau pē ena ki he fo’i kupu ...

Sea Kōmiti Kakato: Kupu 5.

Siaosi Sovaleni: Kupu 5 ko ia. ‘Oku ‘i ai foki e tuku makehe mo e

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: *Ok māhino.*

Siaosi Sovaleni: Fakangatangata.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: ‘A ē ko ē ‘oku fakangatangata ‘oku kau ki ai felāve’i ki ai e Kupu (ii) he ‘oku ne talamai ‘e ia ‘io ‘oku tapu, tukukehe ‘o kapau ‘e muimui ia ki he ngaahi tu’utu’uni ‘a ena ko ē ‘i he *Regulation* pē ko e Ngaahi Tu’utu’uni.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io. Ko ia. ‘A ia ko u ‘oatu kātaki Tongatapu 3 ‘e Sea ko ‘eku ‘oatu pē ke ke, he ‘oku mahu’inga ‘etau fēmāhino’aki ‘atautolu mo e si’i ni’ihi ‘oku me’a mai mei tu’a.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e *restricted list* ia. ‘A ia ko e fakangatangata ia. Sai ko ‘eku talanoa atu ‘a ia ko e hoha’a mai ‘a Tongatapu 3 ‘o talamai ‘e lava ‘e he kupu si’i ia pē ko e pehē ko e *Regulation* ‘o faka’ata’atā ange lisi fakangatangata ko ia. ‘Oku ou talaatu ‘io. Ka ko u ‘oatu ‘a e makatu’unga ‘o e fo’i me’angāue ko iá. Sai te u fakatātā pē heni.

Ko e *restricted list* te u talaatu ko e fo’i pisinisi pē ia ‘oku ngofua ke ke ha’u ki ai mei muli ‘o fai pē ‘a e me’a pē ko ē. ‘E lava ē ‘o *expand* ke fakakau atu ‘a ē, talí, ‘io ka ko e me’a ia ‘a e Pule’anga mo tautolu. Kapau, ko e ‘uhinga e fo’i me’angāue ia ko eni ke ne tokoni’i tautolu ke tau pehē, ‘oua mu’a to e ‘omai ha falekoloa ia ha muli ‘ofa mai, *ok reserve* koe. ‘Oua mu’a ‘e to e ‘omai ha loli ia, *reserve* mo koe pē ko e me’a ki he lalanga, *reserve* koe. Sai. *Ok!* Māhino kia mautolu ‘a e *reserve*. Sai ko e hā leva ‘a e *restrict*? Ko e *restriction* ko ‘uhinga ia ke *focus* ha feitu’u ‘oku fiema’u ‘e he fonua ke langa he taimi pea ko e feitu’u pē ‘e fai ki ai e *focus*. Ko ‘eku ‘ai pē ke ki’i tokoni atu ka tau toki hoko atu.

Mo’ale Finau: Sea. ‘Eiki Minisitā ka u ki’i fehu’i atu mu’a e ki’i me’a ko eni ke tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā, Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Tapu pea mo e Sea. ‘Eiki Minisitā te ke fakamolemole mu’a ‘o ki’i fakahingoa mai ange ha fo’i *restrict activity restrict activity* he fo’i lisi pea ke ‘omai ange ‘a e *Regulation* ko ē ‘oku fakahangahanga ki he fo’i *restricted activity* ko ia ‘e mahalo ‘e faingofua ange ia ki he’emau fanongo.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō ‘aupito e ...

Mo’ale Finau: Mo ho hanga ko ē ‘o fao’i ko ē ki’i fo’i *activity*.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘E sai pē ke u ki’i tokoni atu. Tapu mo e Feitu’u na Sea kae pehē ki he Hou’eiki e Kōmiti Kakato. Sea ko e fehu’i lelei eni ‘oku kamata pē mei he fehu’i lelei ...

<002>

Taimi: 1415-1420

‘Eiki Minisitā Polisi: ...na’e ‘omai ‘e Tongatapu 3 ‘o hoko mai ai ki Ha’apai 12 ko eni Sea. Ko e *restricted list* ‘oku kau ai ‘a e ngaahi tafa’aki ko eni. Ko e pisinisi fakakomēsiale ki he toutai, kau ai ‘a e tuna ko e *bottom fishing in water*, ko e *agriculture supply*, ‘a ia ko e ngaahi me’a eni ki he ngoue Sea, *distributing* ‘a e *fertilizer* ko e tenga’i ‘akau ko e faito’o ‘o e ngoue, ko e kemikale, kau ai pea mo e tafa’aki ki he ako, ngaahi *facility* ki he ako, kau ai pea mo e *medical or health activity*. ‘A ia ko e ka a’u leva ki ha feitu’u ‘e fiema’u ‘e he Pule’angá ia tau pehē ‘oku fiema’u ke fakavavevave’i hono langa hake ka ‘oku vaivai ‘a e kakai Tonga ai. Pea lava leva ke fa’u ha *Regulation* ke faka’ata’atā ‘a e ki’i fo’i tafa’aki pē ko ia ke hū mai ai ha kakai muli ki ai. Kapau ‘oku tuku mavahe ha me’a ki he kakai Tonga ka ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o langa hake ‘a ia ko e ‘uhinga ia ‘ikai ke fu’u loka, songo ‘aupito ‘a e matapā, ko e fakakaukau pehē.

Mahalo ko e ki’i tokoni ia te mau lava ‘oatu ‘i he taimi ni mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo’ale Finau: ‘A ia Sea ko ‘eku mahino ia ki he motu’a ni, ‘oku ‘atā pē ‘a e *restricted activity*, ki ha *foreign investment*, kā ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi *condition* ‘e fakapipiki ki ai ke ōmai ‘o muimui ki ai kae ‘oange ka nau fai ‘a e fo’i *activity* ko ia. Mahalo ko ia pē Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia ‘e Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole pē Sea, mahalo ko e ki’i fakatātā nounou ia ‘i he toutai, ‘oku faka’atā ‘a e ngaahi vaka muli ia ki he tafa’aki toutai ko ē ‘oku ‘ikai ke lava’i ‘e he kakai Tonga. Ko e feitu’u ko ia ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he kau Tonga ‘o fakatokanga’i pea ‘oku ‘atā leva ‘a e tafa’aki ko ia ko hono ‘uhingá pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kakai Tonga te nau lava...ko e ki’i tokoni ia Sea koe’uhinga hono faka’atā ko ē he *regulation*, mālō Sea.

Tokanga fo’i Lao ‘Inivesi ke fakaivia ngaahi ngāue langa hake ‘ikai a’u ki ai ivi e Tonga

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea, pea ‘oku ou faka’amu au ia ke maama ‘aupito ‘a e ngaahi makatu’unga ‘o e lao ko eni he ko hono fatu ko ē ke toki hā sino mai ki tu’a ‘oku toki makatu’unga ai ‘a e *Regulation* ia. Ko e fakatātā pē eni, kapau ‘e me’a mai ‘a e kau Nōpele ia mo e Pule’angá pea mo e kau Fakafōfonga ‘o e Kakai, ko ‘eku fakatātā eni ki he me’a na’e me’a ki ai

‘a Vava’u 15. ‘Oku ‘i ai ‘a e fo’i ‘elia ia ‘i Vava’u ‘oku mau fiema’u ‘emautolu ke fai ha *focus* ki ai. Pea souni’i ia koe’uhí ke feinga’i ke ha’u ki ai ‘a e ‘inivesimeni kae lava ke fei mo tupu ki ‘olunga. Ko e ‘uhinga ‘o e fakapaasi ‘o eni ka tau lava ‘o ala ki he *Regulation* pea ui atu kitautolu ke tau ha’u fakataha ‘o tau pehē atu, tau loto taha mu’a ke *reserve* ‘a e me’a ko e falekoloa ‘oua ‘e to e fai ha ‘ai falekoloa, tau loto taha mu’a ke tau hanga ‘ai Ha’apai pē ko Vava’u fē pē ngaahi fakakaukau ki he mālohinga ‘o e ngaahi kupu fo’i fonua, ke *focus* ‘i ki ai ha taha ‘oku fie ha’u meī muli ke ne ha’u fie fakahoko ‘aki ha’a ne ‘inivesimeni.

Siaosi Sovaleni: Kātaki mu’a ka u ki’i fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā kapau te ne tali.

Sea Kōmiti Kakato: Fehu’i eni Minisitā, Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: ‘E ‘Eiki Minisitā ko ‘eku mahu’inga ‘aupito pē ‘a e fai ‘e koe hono vahe’i makehe ha tafa’aki ke fai ha tokanga makehe ki ai kapau ko e toutai pē ko e takimamata, ‘a ia ko e fehu’i ia ‘i he taimi ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lao ‘i he taimi ni te ne fakangofua ke ‘i ai ha fo’i ‘elia ‘oku fakapapau’i ke ne fai ha ngāue makehe ki ai. Hangē ko ē na’e fai ko eni ki he *Small Industries*.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: ‘A ia ko e ‘uhinga foki ia hangē ‘oku ke me’a mai ‘e toki lava ‘e he lao ko eni ‘o fakaivia ‘a e ngaahi fakakaukau ko ia. Kā ko ‘eku ‘uhingá ‘a’aku ia ‘osi na’e ‘osi fai pē ‘a e ngaahi ngāue pehē kimu’a. ‘Ikai ko e ‘eke pē ia pē ‘oku fēfē ‘a e ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ikai ‘oku mo’oni pē ia, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lao ia ki ai kā ‘ikai ko e fo’i lao ia ‘oku talanoa ‘i he taimi ni, ko e fo’i lao koē ‘oku ‘omai ‘i he taimi ní ko e fo’i *Foreign Investment Act*, pea ‘i ai ‘oku ou feinga ke u nofo pē ai na’a faifai pē au heva atu au ‘i he ngaahi feitu’u kehe, ‘e toki ‘omai ha lao ia ko ia ‘i ha taimi kehe. Kā ko ‘eku ‘uhinga atú ko e ‘uhinga ‘a e makatu’unga ‘o e *restricted list* ko hono fo’i makatu’unga ke *focus* ‘i ‘a e kau muli ‘e ha’u ‘o ‘inivesimeni ‘i Tonga ni, fo’i taumu’a ia, ko tautolu te tau hanga ‘o fatu ‘a e ngaahi feitu’u ko ia, pē ko e hā ‘a e *service* pē ko e hā ‘a e pisinisi ‘e fakahoko ai. Mahino leva ia pea te tau hoko atu ‘i he taimi ko ē ‘oku tali ai ‘a e fo’i lao, manatu’i ko e lao ko eni na’e tali ia ‘i he 2002 pea ‘oku ‘i ai hono *Regulation* ‘oku ‘i ai hono *reserve list* ‘oku ‘i ai hono *restricted list*, kā ko ‘etau feinga eni ke tau ki’i fakaonopooni ange ke fakapaasi ‘a e fo’i act ko eni ka tau hoko atu mautolu ki he *Regulation* pea mau ui atu leva ke mou ōmai ke tau fetokoni’aki ko fē me’a ‘oku tau fie langa, fē me’a ‘oku tau fie tuku ma’a e kakai hangē na’e me’a ki ai ‘a e Nōpele ‘Eua, ko fē me’a te tau hanga tukuange fakalukufua, ‘a ia ko e makatu’unga ia Sea ‘o e ki’i tokoni atu, kā ‘oku ou tui ‘e mahu’inga pē ke tau ki’i ma’u ‘a e ki’i fo’i fefakama’ama’a ‘aki ko eni. ‘A ia ko e ha’u pē kautaha muli ‘o talamai ‘oku ou fie tokanga au ki he fo’i ...

<005>

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : .. ki’i ‘elia ko eni ‘oku mou hoha’a mai ki ai. Pea ‘oku ‘i ai leva e ngaahi *condition* ia ‘oku ‘asi pē ia ‘i he Lao. Mou kātaki ‘o ki’i me’a ki ai pea mou fehu’i mai ai, kātaki. ‘Oku ‘i ai e ngaahi *condition* pau ia kuo pau ke ke *meet* ‘e koe. Kapau leva ‘e ‘ikai te ke *meet* ‘e koe e ngaahi *condition*, ‘e ‘ikai ke ‘oatu ha’o setifikeiti. ‘A ia ko e ‘oatu ho’o

setifikeiti, ko e tokotaha *foreign investment* koe. Mahino ia. Ko e maau pē ‘a e fo’i ma’u e fo’i setifikeiti ko ia, ‘oku ke ‘alu leva ki he *restricted list*, ‘o fai ai ho’o ‘inivesimeti. Sai, mei ai, ‘oku ke ‘alu. Ko ‘emau *process*, ‘oku ke ha’u leva ko e ki he tafa’aki pisinisi laiseni ,

Lord Fusitu’a : Sea, ki’i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu, Minisitā.

Lord Fusitu’a : Kātaki Sea, ‘oku ‘ikai ke te hangatonu pē mei he ma’u e setifikeiti *foreign* ‘inivesimeti, pea te hangatonu ki he *restricted list*. Pau ke te ‘alu ‘o *apply* ki he *line ministry*, ‘o e sekitoa ko ia, pea ko e toki ‘omi ‘enau *endorsement*, pea toki ngofua leva ke te ngāue ‘i he ngaahi sekitoa ko ē *restricted list*.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Ko ia. Mālō aupito, Hou’eiki Nōpele, ka ‘oku hala ho’o fo’i ma’u ko ia. Ko e me’a ia ‘oku talaatu ai ke ke sio fakalelei he ko mautolu ‘oku mau fai e ngāue.

Lord Fusitu’a : Fakatonutonu atu, Minisitā. Ko ho’o Lao ko ena ‘oku te’eki ai ke paasi. Ko e Lao lolotonga, ko hono founa eni. Ke ke me’a hifo ‘o lau e Lao lolotonga ko e founa ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Ko ia, ka ‘oku ou fakatokanga atu pē, ko e founa ngāue ni

Sea Kōmiti Kakato : Koloa pē, Minisitā, ke ‘omi e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Nōpele, ke maau atu pea ke toki me’a mai. Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki . Ko ia, kātaki Sea, mo e Hou’eiki Mēmipa. Mou kātaki fakamolemole. Ko ‘eku si’i ‘oatu enie *process* ‘oku mau fou ai he taimi ni. ‘A ia ke ke fakafaikehekehe’i pē mu’a. ‘Oku ou mahino pē au, ‘a e feinga ke fakatonutonu, ko e feinga ke fakamaama, ka u tokoni atu. Fakafaikehekehe’i ho’o ma’u ho’o *certification* ‘oku ui koe, ‘oku sitapa’i koe, ko e tokotaha *foreign investor* koe. Pē ko e toko taha pē ko e *partnership*, pē ko e *joint venture*. Fakafaikehekehe’i ia mo ho’o ha’u ‘o lesisita koe ke ‘ai ha’o pisinisi. Ko e me’a ia ‘oku me’a ki ai ‘a e Hou’eiki, pea ‘oku ou pou pou ki ai.

Siaosi Sovaleni : Ko e fehu’i pē ia, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni : ‘E ‘Eiki Minisitā, na’a ke me’a ’anenai, ‘i he me’a mai leva pē ko e hā’u ‘a e kau *foreign investor*, te nau ōmai leva ki he *restricted list*. ‘Oku ou pehē ‘e au ia, ko e ‘asi ko ē ‘i he 4, ‘oku e *restricted list* ia ‘i he lisi ‘oku tapu, he kupu 4. ‘Ikai ko e anga pē, ko e ‘uhinga ia ko ē ‘eku ‘ai ko ē

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fehu’i.

Siaosi Sovaleni : Pē ‘oku ou pehē ‘e au ia, ‘i he’ene tu’u ko ē he kupu 4, ‘oku tapu ai. Ko e fehu’i ia, ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki :: 'Io, 'a ia 'oku ou talaatu ko ē ko e mahu'inga ia ko ē 'etau kehe 'etau lau 'a e Lao, mo 'etau mahino'i 'a e fo'i makatu'unga 'oku feinga mai e Lao ke talamai. Tau kamata mei he fo'i lea ko e *reserve list*. Ko e *reserve list*, ko e me'a ia na'e me'a mai ki ai 'a e Nōpele 'Eua. Ko fē e me'a 'a e Tonga? Tapuhā ke toe ala ki ai ha muli. Tau pehē atu ko *A, B, C, D, E*, ngata ia. 'ikai ke to e lava koe 'o ala ki ai. Mate ia. Sai, pea nau 'eke mai leva. Ka ko fē e me'a te u hū ki ai? Te u pehē atu.

Siaosi Sovaleni : Sea ko e ki'i fakatonutonu. Fakatonutonu vave pē.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu, Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni : 'I he kupu 5, 'Eiki Minisitā, kupu 5 (1), 1 si'isi'i ko ena e kupu 5 'oku pehē mai. Kuo pau ke 'ikai fakahoko 'e ha taha muli ha ngāue fakapisinisi 'i Tonga ni, 'o kapau ko ha ngāue tuku makehe mo fakangatangata. 'A ia 'oku ne talamai 'e ia. He 'ikai ke ngāue ha taha muli 'i ha pisinisi 'e *reserve list*, pē ko e *restricted list*. Ko e me'a ia na'a ku 'eke atu ai 'anenai, 'Eiki Minisitā, he 'oku hangē 'oku ke me'a mai koe, ko e *restricted list*, ko e lisi ia 'oku ngofua. Ka 'oku 'asi mai ia he kupu 5 ia, ko e lisi ia 'oku tapu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko ia, ka u ki'i tokoni atu.

'Eiki Minisitā Polisi : Ka u ki'i tokoni atu heni.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, Minisitā Polisi.

Fakakalalaksi 'e 3 e pisinisi 'oku tapui

'Eiki Minisitā Polisi : 'Eiki Sea, ko e ki'i tokoni pē ke fakamahino 'a e me'a ko ē 'oku fehu'i ko e ki ai 'a e Fakafofonga. Ko e 'uhingá na'a ma'u hala 'a e kakai, 'o hangē ko e feme'a'aki 'aneuhú, Sea. 'Oku 3 foki 'a e tafa'aki ko ē 'oku ta'ofi, Ke mea'i pē 'e he kakai. 'Uluaki, ko e *prohibited*, ko e ta'ofi 'aupito ia. Ko ha ngaahi pisinisi 'oku tapui, *prohibited*. Ua, ko e *reserve list*, 3 ko e *restricted list*.

Ko e *prohibited* ko e tapu 'aupito, 'a ia 'oku ha pē eni ia he Lao 'a e Laiseni Pisinisi, ko 'etau pehē, 'oku 'asi ai ko e ngaahi pisinisi fekau'aki mo ha ngaahi faitā kovi, pē ta'etaau. 'Oku 'ikai pē ngofua ha me'a pehē ia 'i he fonua. Mahalo oku 6 e me'a 'oku 'asi. Sai, 'a ia ko e me'a ia 'oku ta'efakalao, *prohibited*...

<006>

Taimi: 1425 - 1430

'Eiki Minisitā Polisi: ... Ko e *reserve list* ko ha fo'i lisi 'oku tuku mavahe 'a e ngaahi pisinisi ko iá ma'a e kakai Tongá pē ia. Na'a ku lau atu 'a e kongá 'aneafi 'oku 'i ai hangē ko e tekisī, ko e ngaahi uta pāsésé, pea 'oku 'alu hifo ia 'o kau ai 'a e ngaahi pisinisi 'e fekau'aki mo e me'a ia mo 'etau anga faka-Tonga. Ko e kupesi pē ngatu. Ka 'i ai ha taha 'oku ngāue ki he ngaahi me'a ko iá ko e Tonga pē ia. Ko 'etau founa tā tongitongi.

Ko e *restricted list*, ‘oku ‘uhinga ko ha fo’i lisi ‘oku fakatapuapui, ka ‘oku lava ke faka’atā ka ‘oku lokoloka. ‘A ia ‘oku tapu ke kau, ke hū mai ha taha mei muli ‘o *apply* he tafa’aki ‘e 3 ko eni. Ka ko e *restricted list* ‘oku ‘i ai e ki’i matapā ‘e lava ‘o fakava ‘i he *Regulation* he ko e Laó foki eni. Ko hono ‘uhingá ē na’a ku lave atu ‘anenaí. ‘A ia ko e Kupu 5 ‘oku talamai, he ‘ikai ke ‘i ai ha taha muli, ‘e hū mai ‘o *apply* ki he me’a ‘e 3 ko ia na’a ku hanga ‘o fakalau atú. Pea ‘oku hanga leva ‘e he Kupu 5 (1) ia ‘oku ne talamai ‘e ia, Kupu 5 si’i (2) ‘oku ne hanga ‘o fakahoko mai, ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i matapā ‘e lava ke hanga ‘e he tokotaha ko ení, ‘o fakakakato hangē ko ‘eku lave ko ia ‘anenaí, kapau ‘e ‘i ai ha fo’i feitu’u, te tau hanga ‘o ta’ofi, ‘a ia ko *restricted list* ‘oku kau ai ‘a e toutai ia. Kapau leva ‘e ‘i ai ha tafa’aki toutai, ‘e ‘ikai ke lava ‘e he kau Tongá ‘o fakakakato, pea ‘oku lava ‘e he Pule’angá ‘o fa’u ‘a e *Regulation* ke fakaava ha matapā ai. Pea ‘oku fakahoko mai ki he motu’a ni Sea, ‘oku kau pē ai pea mo hono fakaava ha matapā ki he taha Tonga ‘oku Paasipooti 2. Ko e me’a ia na’e fakahoko mai mei he Potungāué, ‘i he taimi na’e *present* ai ‘a e me’a ko ení ki he Kapineti. ‘A ia ka ‘oku mo’oni ‘a e me’a ko ia ‘oku ‘eke mai ‘e Tongatapu 3, mo e feinga ko eni ‘a e Minisitā ke fakalavelave atu ki ai. Ko e feingá, ke tuku fakatafa’aki ‘a e ngaahi ‘elia ki he kakai Tongá, ke nau mo’ui ai, mo ha tafa’aki lalahi pē ki he kau .... ‘A ia ko e feingá eni ko e fanga fu’u pisinisi lahi (*industry*) koe’uhi ke hū mai ai ‘a e kau pālangí ‘e Sea.

Lord Fusitu'a : Sea, kātaki ko e ki’i fakatonutonu atu pē.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu eni Minisitā Polisi.

Tokanga ki he tu’u fehangahangai Kupu 5(1) & kupu 5(2)

Lord Fusitu'a : ‘A ia, ‘oku hā mahino mai ia hangē ko e me’a ‘a e Tongatapu 3, ‘oku fehangahangai ‘a e Kupu 5 (1) mo e Kupu 5(2). Kupu 5 (1) ‘oku anga pehē ni:

“Kuo pau ke ‘ikai fakahoko ‘e ha taha muli, ha ngāue fakapisinisi ‘i Tonga, ‘a ia ko ha ngāue ‘oku tapui, pē ngāue tuku makehe mo fakangatangata.”

Sai, tapui ‘aupito. Tau ‘alu hifo ki he 2.

“Kuo pau ke ‘ikai fakahoko ‘e ha taha muli ha ngāue fakapisinisi ‘i Tonga, ‘a ia ko ha ngāue fakangatangata, tukukehe kapau ‘e fakakakato ‘e ha taha muli, ‘a e ngaahi tu’unga ‘oku tu’utu’uni’i ‘e he ngaahi Tu’utu’uni ki hono fakahoko ‘o e ngāue ko ia. Talamai ‘e he kupu si’i (1) tapu ‘aupito. Talamai ‘e he kupu si’i (2) ka ke ‘alu ‘o hangē ko ‘eku lave ‘anenaí, ki he Potungāue ‘i he sekitoa ko iá, pea ke *apply* ki ai, pea nau *endorse* ‘o hangē ko ia ‘oku tu’u he Lao lolotonga. Ko e fakalea eni e Lao lolotonga. Tēpile 2 – Lisi Fakangatangata. Toutai faka-komesiale, kau ai e toutai valu, taumātau *etc.* Tu’unga pē ‘e ngofua aí, fakatatau ki honau palani ki hono tauhi ‘o e koloa takitaha fakahoko ‘e he Potungāue Toutai. Pau ke ke ‘alu koe Potungāue Toutai, ‘oku fenāpasi hono *application* mo e ngāue ‘oku palani fakahoko ‘e he Toutai pea toki ngofua ke ke pisinisi ‘i he *restricted list*. ‘Ai mu’a ke mā’opo’opo pea mo *clear* ho’omou ...

Mō’ale Fīnau : Ki’i fakatonutonu atu Sea ... ‘a e Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai 12.

Mō'ale Fīnau : Sea, tapu pea mo e .. 'Eiki Sea ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e Minisitā, 'i he fakaava ko ia 'a e matapā. Kapau te mou me'a ki he faka-Pilitaniá 'Eiki Sea 'oku ngāue'aki 'a e fo'ilea ko e *shall, shall not*. Kapau na'e ngāue'aki 'a e fo'i lea ko e .. *must not...* 'ikai ke 'i ai ha matapa ia 'e ava. Ko e ..*shall..* 'Eiki Sea 'oku ava 'a e matapā. Pea 'oku totonu pē ke *makes sense* 'a e me'a ko ení ki he Nōpele. Hanga 'e he fo'i leá, kae me'apango foki 'Eiki Sea ko 'etau 'alu ko ia ki he liliu faka-Tongá, 'asi ai kuo pau.

Lord Fusitu'a : 'Eiki Sea fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

Lord Fusitu'a : Ko e kupu 'oku pehē ..*an overseas person shall not, that is a mandatory*. Ko e 'uhinga ia 'oku hā ai 'a e kuo pau he faka-Tonga.

Mō'ale Fīnau : Sea, ko e *shall not* 'oku 'i ai e matapā.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oleva pē 'Eiki Sea ke 'omai 'ene ma'u. Me'a mai koe Fakafofonga.

Mō'ale Fīnau : 'Eiki Sea ko e *literal meaning* 'oku 'i ai 'a e matapā. Pē 'e ai pē 'oku ...

<008>

Taimi: 1430 - 1435

Mō'ale Fīnau: 'Oku 'ikai, ko e *shall* 'oku tuhu ia 'Eiki Sea ...

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki ke tuku mai mu'a e fakatonutonu kae 'omai ...

Lord Fusitu'a: 'Ai mu'a 'etau tu'utu'uni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Pea ko 'ene mau ki he motu'a ni pea u fakangofua, he 'ikai ke u ta'ofi koe ka teu mai ho'o fiema'u.

Lord Fusitu'a: Mālō Sea. Ko e fakahā atu pē, ko e *shall not* kuo pau.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ai ke 'omai ai leva 'e 12 ...

Lord Fusitu'a: 'Io.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ke toki hoko mai.

Mo'ale Fīnau: Manatu'i ko 'etau Fale Alea eni. 'Oku 'ikai foki te ke fakamaau koe ia ke ke hanga koe 'o tu'utu'uni ke pehē mai tonu koe hala koe. Ko 'eku *opinion* ki he me'a ko eni 'Eiki Sea ko 'ene hū 'a e fo'i lea ko e *shall* 'oku 'i ai 'ete *choice* ia 'a'ata. 'Oku 'i ai 'ete fili.

Tēvita Lavemaau: Tokoni pē. 'Ai mu'a e faka-Tonga Sea he ko ia 'oku pule he lao ke mahino.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele Niua.

Lord Fusitu'a: 'O hangē ko e lave 'anenai fakamolemole Sea he ko e me'a ia na'e lave ki ai e 12. Te u 'uluaki lave ki he fakapālangi pea u toki lave ki he faka-Tonga. Ko e 'uhinga ia 'oku fehanganhangai ai e Kupu 5 (1) pea mo e (2) he 'oku *shall not mandatory*, tāpui ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, 'ai mu'a ke me'a ki lalo ka u hanga 'o fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: 'I he Kupu 5 (1) pea 'i he Kupu (2) 'oku faka'ata'atā leva ia 'oku *shall not* kae, kae kei ...

'Eiki Minisitā Polisi: Kae me'a ki lalo Sea ka u hanga 'o fakatonutonu ...

Lord Fusitu'a: *Unless* ...

'Eiki Minisitā Polisi: 'Ikai ke kakato 'ete hanga ...

Lord Fusitu'a: 'E fakakakato e fiema'u ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā, te ke fiemālie pē kae 'oleva ke 'omai he 'oku 'osi mahino pē ia ka au 'ene me'a. Ka ko e tuku pē ke fiemālie, me'a mai ...

Lord Fusitu'a: 'Io, ko e Kupu (2) 'oku kei tāpui tukukehe ange kapau 'e fakakakato ange 'a e ngaahi fiema'u 'a e tu'utu'uni. 'A ia ko ē na'e lau atu he motu'a ni mei he tēpile ua 'o e lao lolotonga. Lisi fakangatangata. Ko e ngaahi *condition* eni 'e 'atā ai ke ngāue ha kautaha muli 'i he lisi fakangatangata. Toutai 'a eni na'e lau atu 'anenai. Ko e ngaahi falekoloa fakatatau ki he ngaahi fiema'u 'o e Lao ki he Ngaahi Faito'o Tāmate Manu Maumau. Fokotu'u ha 'apiako fakatatau ki he ngaahi fiema'u ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea 'oku 'ova, 'oku 'ova ia he poini. 'Ai kau hanga au 'o fakatonutonu atu ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Nōpele.

'Eiki Minisitā Polisi: Kātaki 'e 'Eiki Nōpele he 'e mahino pē.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Nōpele.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō 'e Nōpele. 'oku mou mea'i pē 'e Hou'eiki ki he Kupu 5 'o e lao ko eni. 'E tatau pē 'a e faka-Tonga mo e fakapālangi ka u hanga 'o lau atu e *title* he 'oku nau lau Sea 'a e kakano ka mou me'a Hou'eiki ki he 'uhinga e fo'i Kupu 5. Ngaahi faka'atā pē ngaahi tapui pau 'oku ngāue'aki ki he 'Inivesi Muli 'i Tonga. Fakapālangi kau hanga lau atu Sea ē. *Specific exemptions or restrictions that apply*, 'a ia ko e me'a 'oku ne hanga 'o faka'atā mo fakatapui. Ko e fakatāpui ena he Kupu 1, ko e faka'atā ena he Kupu 2. Ko e 'uhinga ia 'oku *title* pehē ai e fo'i kupu ke mahino pē Sea, mahalo 'oku tokoni atu. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mahino.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke fakafoki mai mu'a ke hoko atu 'eku malanga he 'oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko u tui ko e kau loea eni ka 'oku ...

Lord Fusitu'a: Sea ko e kole mu'a ke 'uluaki fakatonutonu ē kae toki 'atā e Minisitā ke hoko atu 'ene fakama'ala'ala.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo mahino ka au 'e Nōpele 'a e 'uhinga ki ai.

Lord Fusitu'a: 'A e fehangahangai e ongo kupu? Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'A e Minisitā 'oku 'i ai e me'a 'oku fakatapui 'ikai to e ala ki ai pea 'oku 'i ai e me'a 'oku tapu ka 'e toki makatu'unga hono *apply* ko ē ho'o fakakakato e ngaahi fiema'u.

Lord Fusitu'a: Ko ia Sea ka 'oku pehē Kupu 1, fakatāpui 'aupito?

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Fusitu'a: Pehē Kupu 2 fakatāpui fakangatangata. Ko e me'a ia 'oku na fehangahangai ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia 'a ia ko u fakamālō atu pē Sea ko u fakamālō atu ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mu'a kae 'omai kiate au 'oku ou 'ilo 'eku lao.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fakamatala ko ē kau loea 'oku fehangahangai e 'uluaki mo e ua ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Uluaki pehē mai tapui pehē mai fika ua ia 'oku fakaava. 'Oku *restricted* kā 'oku 'i ai hono ngaahi makatu'unga.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e me'a ia 'oku me'a mai ki ai 'a e loea. Pea 'oku ou tali ia 'e au ko e tonu ia. Ka 'oku, 'a ia ko 'eku 'uhinga atu eni. Kapau te mou me'a ki he Kupu 10.

Siaosi Sovaleni: 'A ia ko e ki'i, 'io tuku pē ā ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E kapau te mou me'a ki he Kupu 10 uehe ki he Kupu 8. 'A ia ko e paati tolu ia kupu ...

Sea Kōmiti Kakato: Kupu fiha?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A ia ko e kupu *Section 8* ē.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A ia 'oku ne hanga 'o *detail* mai ai 'a e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Nōpele mo e kae 'uma'ā 'a e Minisitā Polisi 'a ia ko e lisi ia. Kapau te mou me'a ki he Kupu (1) 'oku ne talanoa mai ai 'e lava 'i he mafai 'o e Minisitā ke ne hanga fa'u ha lisi 'a ia ko e lisi ko ē ko ē *reserved* tapu 'aupito ia, 'a ē ko ē na'e 'asi he Kupu 1 'o e *Section 5*. Fo'i kongā hono ua kapau te mou me'a hifo ki ai 'oku 'asi ia ai ko e *restricted list* 'a ia ko e Kupu 2 ia. Kā 'oku 'i ai hono ngaahi *condition* ...

<009>

Taimi: 1435 – 1440

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... *condition* pē ko hono ngaahi makatu'unga kuo pau ke lava 'o a'u ki ai kae toki lava.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ki'i fakatonutonu vave pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io mālō.

Siaosi Sovaleni: 'Eiki Minisitā ko e 'uhinga ia ko ē nau 'eke atu ko ē 'anenaí he na'a ke me'a mai 'Eiki Minisitā 'e, ko e *restricted* lisí ko e lisi ia ki he kau *foreigner investor* pē ko ha taha muli. 'A ia 'oku hangē ko eni 'oku tau foki mai ki hení na'e fakama'ala'ala 'e he 'Eiki Minisitā Polisi pea hangē ko e me'a ko ē 'a e Nōpele. Ko e *restricted* lisí ia ko e lisi ia 'oku tapu kia nautolu, 'oku 'ikai ko e lisi ia ke nau ōmai pē 'o fai pisinisi ai. Lisi ia 'oku tapu tukukehe kapua 'oku fakangofua 'e he *regulation*. 'A ia 'oku na kehekehe, 'oku 'ikai ko ha lisi ia ma'a e kau *investor*, ko e lisi ia 'oku tapu'i tukukehe 'o kapau 'e *meet* 'a e 'ū *condition* ko ē 'a e *regulation*. Fakatonutonú ia Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka 'oku fakatonutonu ia 'oku hala. Ka u 'oatu e 'uhingá. 'Oua te tau talanoa he ngaahi mata'i, 'i he ngaahi *words* ka tau hanga talanoa he ngaahi kakano mo e ngaahi makatu'unga 'o e 'ū kongokonga misini ko ení ke ha'u e kau, 'a e kau *investor* mei mulí.

Siaosi Sovaleni: Ki'i fakatonutonu Sea. Ko e fakatonutonú Sea, ko e Laó 'oku tau lau 'a e fo'i lea kotoa pē 'oku 'omaí. Pea ko e Feitu'u na 'Eiki Minisitā te ke tokanga'i e Lao ko ení. Ko e 'uhinga ia ko ē 'a e 'eké he 'oku tonu ke mahino 'aupito ko e hā e 'uhinga e ngaahi Kupu. 'Oku ikai ko e 'uhinga ia ki he'etau me'a 'oku tau fakakaukau'i. Ko e Laó hono tohi'i maí, ko e me'a ia te tau muimui ki aí. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō. Ka u 'atu e ki'i makatu'unga ko ē,

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā 'oleva mu'a ke 'oange me'a ko ení. Ko e me'a ko ení ne 'osi me'a mai ki aí e Minisitā Polisi. Na'a ne fakatātā'aki e toutaí. 'Oku 'i aí e toutai 'oku ta'ofi ka ko e tupu he'etau ta'emalava fakahoko iá, pea ko e 'uhinga ia 'oku faka'atā ai ke nau ōmai 'a muli 'o fai e toutaí. 'A ia ko e me'a ia 'oku nau ki'i, me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea ke u 'oatu mu'a ke tau lau 'a e Laó.

Lord Nuku: Sea kole mu'a, kole pē 'Eiki Sea ki'i kole pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā ke ne, hanga fama'ala'ala mai pē mua' e me'a ko ení. Koe'uhí,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kaekehe, kae tali ai kuo mei 'osi 'eku fo'i me'á pea hoko mai ko e 'uhinga ke 'alu ke 'osi 'eku ki'i fakakaukau' pea me'a mai ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia me'a mai.

Lord Nuku: 'Ikai, ko e me'a he 'oku 'osi fai e fekahiaki,

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe Minisitā. Nōpele,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ikai, sai, sai pē ia, 'e Nōpele,

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fehu'i pē ko e fakakohu.

Lord Nuku: Ko e Tohi Tu'utu'uni 'oku pau ke tali 'e he Minisitā e fehu'í Sea. Pea kapau 'oku ke, pea 'oku sai pē ia ka u toki fehu'i ā 'anai kae 'alu ke 'osi.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Na'a tokoni atu pē ena na'a tokoni.Sai, mou me'a ange ki he *part 3 (2)*. 'oku lave mai 'o ne hanga *detail* mai 'o hono faikehekehe'i 'a e *reserve* lisi mo e *restrcted* lisi. Ka u lau atu 'a e kongā ko enī. 'Oku lava 'e he Minisitā ke ne fa'u ha *Regulation, business, activity* 'oku *restrict* lisi pea mo e ngaahi *activity* 'oku 'i he lisi, 'oku lava ke fakahoko 'e ha taha mei muli. 'Oku to e 'i ai ha poini 'oku ta'emahino he me'a ko iá. Ko u faka'amu atú ke tau femahino'aki 'oku 'ikai ko e'ai eni ia ke tau fakafekiki.

Lord Nuku: Sea, ko 'ene fehu'i ko ia pē 'oku 'i ai ha me'a 'oku ta'emahino, 'io. Ko e 'uhinga ia ko u kole ange ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe Nōpele.

Tokanga ki he mafai Pule'anga ke faka'atā pisinisi muli ki he pisinisi he lisi fakatapu

Lord Nuku: Ko e 'uhinga 'eku fehu'i atú 'Eiki Sea, 'e, ko e lisi fakatapu, 'a ē ko ē 'oku fakangofua ki he Feitu'u na mo e Pule'angá ke mou hanga 'emoutolu 'o faka'atā. Ko e me'a ia ko ē 'oku ta'emahino kiate aú. Kapau ko e lisi ko enī ko e 'uhingá ke 'oatu ia kia moutolu ke mou hanga 'o faka'atā, he 'oku tu'u ia he lisi tapuí. Ka ko e tu'u ko ē 'i he Kupu 5, kuo pau ke totonu ki ha taha muli 'oku ne fakahoko 'a e ngaahi ngāue tapuí, ngaahi tapui makehé. Ka ko e me'a ko ē 'oku ta'emahino kiate aú, tapui makehe 'a e me'a ko iá tuku ki he kakai Tongá pea 'oku 'i ai mo e tapui makehe 'oku tuku atu ia ki he Pule'angá ke mou hanga 'o fakakaukau'i ke 'ange ki he mulí. Ko e me'a ko ē 'oku tala, fakahoko mai ko ē 'e he 'Eiki Minisitā Polisi. Ko e me'a 'oku 'ikai ke lava 'e he Tonga ke fai. Ko e me'a ia ko ē 'oku ou hanga 'o fakafehu'ia, 'a eni ko ē. 'Oku anga fēfē ho'omou hanga 'o fakangata e ivi e Tongá, ka mou hanga 'e moutolu 'o faka'atā 'o foaki ia ki he taha mulí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u tali atu 'e Sea.

Lord Nuku: He ko e me'a ke ke tali maí, 'oku ou fehu'ia, 'a e 'oatu ko ē kia moutolu ke mou faka'atā 'a e lisi fakatapu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea ko u kole, 'Eiki Nōpele kātaki mu'a he 'oku fepakipaki e me'a 'oku ke talamaí. 'Oku ke me'a mai 'oku anga fēfē 'emau hanga 'o fakataputapu 'a e ivi 'o e kakai. 'A ia 'oku 'uhinga ko ē ki he *reserve* lisi hala e ma'u ko iá.

Lord Nuku: Na'e 'ikai ke u 'uhinga atu au 'oku mou hala.

Ngaahi feme'a'aki he kehekehe lisi tukumakehe mo e lisi fakangatangata

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'O, na'e hala ho'o fakamatala, ho'o feme'a'aki.

Lord Nuku: 'Oku 'ikai ke hala 'eku fakamatala. Ko e me'a na'e fakahoko maí, ko e lisi ko ē 'oku 'ikai ke lava 'e he ivi e Tonga, pea mou hangē leva 'e moutolu 'o to'o ia 'o foaki. Faka'atā ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Hala ia. 'Oku fakatonutonu atu Sea 'oku hala.

Lord Nuku: ‘Ikai ko e ‘uhinga ‘eku fakahoko atú ko e me’a ia,

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ‘eku fakatonutonu atu ko e ‘uhingá he ‘oku hala e ma’ú. Ka u ‘ai atu mu’a ke ta femahno’aki

<001>

Taimi: 1440 - 1445

Sea Kōmiti Kakato: ... Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ke tatau.

Lord Nuku: ‘A ia ko ‘eku fakahoha’ a atu Sea ko e me’a eni ‘oku ‘i he tīpeiti ko ē he Fale. Ngata’anga e ivi e Tonga pea ngofua leva ia ke foaki.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ko e ngofua ke foaki.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ko u fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘i ai e ngaahi makatu’unga.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Oleva ke u fakatonutonu.

Lord Nuku: Pe ‘i hoko atu pē koe. Hoko atu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu mu’a ke, he ‘oku mahu’inga ‘a e fēfakamaaama’aki.

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ko e fehu’i ke tali mai ‘aki pē fehu’i Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia. Te u, tali atu ‘e au.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a hifo pea ke ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sai ko e fo’i lea ko e *restricted*... ko e fo’i lea ia ‘oku tukuange ia ma’a e kau Tonga.

Lord Nuku: Ko u kole atu mu’a ‘Eiki Sea kole atu ki he Fakafofonga ke ne ngāue’aki mu’a ‘a e lea ko ē ‘oku tohi he lao.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai, me’a mai mo’oni ia.

Lord Nuku: Tukukehe pea mo e fakatāpui. Ko e *reserve* mo e *restricted* koā pē ko e hā e me’a ‘oku ne ‘omai ko u tui ‘oku ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku tali ia Nōpele. Me’a mai minisi ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: *Ok, ok* sai. Kae kehe ka u to e ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Ako. Me’a mai Minisitā Ako.

‘Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea ‘o e Kōmiti Kakato tapu ki he Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineta tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele tapu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘E Sea ko ‘eku tokoni pē ‘a’aku ia ki he ‘eku kaunga Minisitā ko eni hangē ko e fehu’i ko eni ‘oku fai ko ē ‘e he Fakafofonga mei, Nōpele mei ‘Eua. ‘Oku ‘uhinga ‘a e me’a ko eni ‘a e fakangatangata ‘oku ‘i ai ‘a e lisi ka ‘oku to e faka’atā ‘e he lao ‘oku ‘i ai pē ki’i matapā. Hangē ko ‘eni ko e toutai. Fakangatangata pē ke fai ‘e Tonga ni. Ka koe’uhí ‘oku sio ‘a e Potungāue Toutai ‘oku si’isi’i e ika ‘oku ma’u ‘i he kau toutai lolotonga. Pea nau pehē ‘oku fiema’u he kakai Tonga ia ke nau ‘ilo ha me’atokoni mo’ui lelei. Sai ‘oatu ā kia moutolu ‘a e laiseni ko ē kaume’a muli ke mou ō ‘o toutai mai ke tokoni ki he fakalotofonua. Ka ‘o kapau ‘e lava ‘e Tonga ni kātoa ‘e lava he kau toutai pē ia ‘i Tonga ni ‘o toutai’i e ika he ‘ikai ke to e ‘ave ia. Ko e ‘uhinga ia ‘o e lisi fakangatangata ko e tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā. Mālō ‘Eiki Nōpele.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō ‘e ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu’i’āfitu: Sea ki’i fehu’i pē ki he Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ‘e ‘oatu ai pē mo e ki’i fo’i fehu’i ke ha’u fakataha ai pē.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Laku mai ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele fika ua ‘o Vava’u.

Lord Tu’i’āfitu: Ko ‘eku fehu’i pē au ki he ‘ū me’a ko ē ‘oku fakangatangata ai e Tonga ‘oku ‘ikai ke to e lava ‘o hope atu ai hono ivi he pisinisi. Fēfē nai ‘a e lisi ko eni fu’u ‘eka ‘e 3000 ko eni ‘i tahi. Ko e *develop* ko ha me’a fakapisinisi ha hū mai ‘a tu’a.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ia.

Lord Tu’i’āfitu: ‘E kau, ‘oku pehē anga e me’a ko iá ?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō.

Lord Tu’i’āfitu: Ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ‘oku kau mo ia ai ?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō.

Lord Tu’i’āfitu: Na’e ‘ikai ko e kelekele ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ko e me’a ‘oku mahu’inga ai e laku mai e ngaahi maka ko eni ke tau ongo’i.

Lord Tu’iha’angana: Sea ke u ki’i fehu’i pē ‘a’aku ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele fika 1 ‘o Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Ko e hoko atu au he, pē, kātaki Minisitā he fehu’i ko ia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io.

Lord Tu’iha’angana: ‘Ikai mahalo ko e feinga, ko ‘etau feinga foki ke māhino ange.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu’iha’angana: Hangē ko eni ko e, te u ki’i lave pē au ia hangē ko e fakama’ala’ala ko ē ‘a e Minisitā Ako ka ko e kupu ko e fika 1 foki he lisi faka, he me’a ‘a e toutai tau fakatātā pē he toutai mo e taumāta’u ‘i he tahi loloto ange ‘i he mita ‘e 500 toutai loloto. Ka ko u fakatātā au ko ‘eku ‘ai e valu. Ka ko e ‘uhinga, hangē ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e hoha’a ‘e to e māhino ange tau pehē ‘e, ka ‘i ai ha toutai ‘oku ‘ikai ke lava he kau Tonga pea ‘e ‘ave hangē pē ko ho me’a. Ka ‘e to e māhino ange hangē ko e kupu ko ena ko e hoko hifo ko ē me’a. Tau ‘ai ange mokohunu. ‘UHINGA he ‘oku kau ia he loloto ko ē ‘ova he mita ‘e 500 toutai loloto. Ko e me’a ‘oku fai ai e hoha’a he ko e Pule’anga te nau fai e faitu’utu’uni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu’iha’angana: Te nau lava pē ‘enautolu ‘o pehē mai ngata koe pē ko e hā ha ‘uhinga kau Tonga ia ha ‘uhinga ‘o ‘ai ‘aki e kau Tonga kae foaki.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Māhino ‘Eiki Sea ka u tokoni atu.

Lord Tu’iha’angana: Ko e me’a ko u ‘ai ke tau to e ‘unu mai ki ha me’a ko ē ‘oku māhino ange.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu’iha’angana: Na’a fēfē mokohunu ?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io sai ka u tali atu au ‘oku māhino kiate au Sea. Ko ‘eku ki’i tokoni atu he ko u sio ‘oku, mou kātaki fakamolemole fēhalaaki au ko ‘eku ngāue’aki ‘a e ngaahi fo’i lea fakapālāngi ka u ‘ai atu ‘a e fo’i lea faka-Tonga ‘oku fakamanatu mai he ‘e Minisitā

Finance. Ko e fo'i lea ko e tuku makehe ko e fakapālangi ia 'o e *reserve*. Ko e hā e 'uhinga 'o e tuku makehe? Ko e fo'i lisi ia 'oku tapu'i ke to e ala ki ai ha muli ko e Tonga pē taha. Sai tau māhino ia. Fehu'i leva 'e he Nōpele mei 'Eua 'o ne talamai, 'oku anga fēfē Pule'anga homou talamai e ngata'anga e ivi e Tonga. Ko 'eku tali 'eni. Kātaki fakamolemole ka na'a mau ui mai 'a e kakai Tonga. Ko u pehē atu ko e peni eni tu'u ki he pepa. Talamai e me'a 'oku mou pehē ke tuku pē ma'a tautolu. Talamai nautolu ko e mā mautolu ia. *Ok, mā.* Ko e falekoloa tuku ia kia mautolu. *Ok, lava mo ia.*

<002>

Taimi: 1445-1450

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ki'i ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku 'ikai ko au na'a ku hanga fa'u ia, ko e me'a ia 'a e kakai ...

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea...

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Nōpele, pea mo Tongatapu 3, mo ki'i kātaki mu'a 'o me'a mai ke me'a lalo kae tuku ke me'a mai 'a e Minisitā ke mahino ki he motu'a ni pea 'osi ko ia pea u toki tukuange ho'omo fehu'i, he 'ikai ta'ofi ho'omo fehu'i, ka 'oku ou kole atu tukuange ke 'omai 'a e fo'i pōpōaki ke a'u mai pea 'osi ko ia pea toki 'omai ho'omo fehu'i.

Lord Fusitu'a: Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko au ia 'oku sai pē ia ke laku mai 'a e ngaahi fehu'i kae tuku ke 'oatu ai leva ke 'osi 'eku fakakaukau. 'A ia ko e tuku makehe ia, ko e founa koē te u hanga 'o tohi'i ai ...

Samiu Vaipulu: 'Eiki Minisitā 'e sai pē ke u ki'i fehu'i atu?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io, 'io.

Samiu Vaipulu: Ko e lao ko eni ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E fakafofonga, 'oku 'ikai ko e Sea ē, ko e Sea 'oku fiema'u ke ke 'omai ...

Samiu Vaipulu: 'Oku ou kole ki ai he ko ia 'oku lolotonga malanga Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ...ki he motu'a ni pea ke toki fehu'i ki ai 'e au ki ai...

Samiu Vaipulu: Sai, mālō Sea, pē 'i 'ai atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Pē 'i me'a mai.

Sāmiu Vaipulu: Ko ‘eku fehu’i, ko e lao ko eni fakangatangata mo e hā hono fakalea ‘e taha, ko e ‘uhinga pē ia ki he kau muli, kā ‘oka ‘i ai ha Tonga ia te ne fie pisinisi ‘atā tau tau’atāina pē ke pisinisi ‘i ha fa’ahinga me’a pē. Ko ia?

Sea Kōmiti Kakato: *Multi ...*

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ‘ema lao foki eni ‘oku ma feinga ke fakamā’ala’ala atu kia kitautolu, ngāue ‘a hono tu’u ‘a e fo’i lea ko e tuku makehe ma’ae Tonga, ko e Tonga ‘oku ne talamai kiate au ‘a e me’a ko ia, ‘oku ‘ikai ko au, ‘oku ‘ikai ko e Pule’anga, ko tautolu kātoa ka mou me’a mai, Minisitā, ta’ofi ‘a e me’a ko ē ma’a e Tonga, *okay*, ‘ai ia. ‘Ikai ko tautolu pē pē ko e Pule’anga ‘oku ne pehē atu ko e ivi ‘o e Tonga ‘oku ngata pē hē ...

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu ‘e Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...Kātaki fakamolemole ko ‘eku ki’i fokoutua atu hē.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Lava ē ‘e Tongatapu 3, ‘oku ou kole atu tukuange ke lava mai ‘a e me’a ‘oku fiema’u ‘e 15, ‘osi ko ia pea ke toki me’a mai ‘o fai ho’o fakatonutonu. Me’a mai.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea, na’e lava foki ‘a 15 ia, ko e fakatonutonu ia ke mea’i ‘e he Minisitā ke ‘oua ‘e fakasi’isi’i ‘a e founa ngāue, he k oē ‘oku ne pehē mai ‘e ia ko ene ‘alu atu pē ha taha talaatu ‘ai ē he *reserve list*, ‘ai. Tau ‘osi ‘ilo kotoa pē founa ‘oku ‘i ai ‘a e founa ke ngāue’aki ko fē fakamuimui taha ha taimi na’a ke fai ai ha *consultation* ke liliu ai ‘a e *reserve list*, fakahoko mai angé ia ‘Eiki Minisitā ‘oku ou kole fakamolemole atu pē kā ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha founa pehē ko e ha’u pē ha taha talamai pea ‘ai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. Ko e hangē ko e ‘oku ou feinga foki ke u talaatu ‘oku ou fai ‘e au ‘o faka’aho ‘a e me’a ko eni. ‘Oku a’u pē ‘ou telefoni au ki he kau pisinisi ke nau ha’u ke mau *consultation* ...

Siaosi Sovaleni: ‘A ia ‘oku liliu faka’aho Sea kātaki ‘a e *reserve list*? Ko ho’o me’a ia?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tui mai mu’a kiate au he ko au ‘oku ou fakalele ‘a e Potungāue, ‘oku ‘ikai ste ke ‘ilo’i ‘a e Potungāue te ke ha’u koe ‘o fakamatala mai ‘eku ngāue ‘oku ou fai faka’ahó...

Siaosi Sovaleni: ‘Ai ke tau lele pē he lele mo’oni.

Sea Kōmiti Kakato: Kole atu Tongatapu 3.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e me’a ia ‘oku ou poini ‘oku ou talaatu he ‘ikai te ke fai ‘a e ngāue ke ke ‘ilo’i, ko au ‘oku ou fai faka’aho ‘a e ngāue ko ia.

Lord Fusitu’a: Sea kātaki fekau ‘aki mo e poini koē ‘oku ne ‘ai mai pē he taimi ni pē, ko e ki’i fehu’i pē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e hā ho’o me’a ‘oku fiema’u ...

Lord Fusitu’a: Ki’i fehu’i pē, ki’i fehu’i ki he me’a ko ē ‘oku ne lolotonga fakamā’ala’ala, ‘oku fekau’aki pē mo ia.

Sea Kōmiti: Me’a mai.

Tokanga ki he kole kau Tonga ke faka’atā ange nau totonu ki he faingamalie pisinisi ma’u kau muli

Lord Fusitu’a: Na’e mea’i ‘e he Feitu’u na ‘a e omi ‘a e kau toutai lalahi taha ‘i Tonga ni ‘Aisake Tuiono mo e meimei toko 10 tupu ki he kōmiti ‘a e Fale ko ‘enau fakatangi mai ke fakangatangata ‘a e toutai kuo ma’u kotoa ia ‘e he kau muli ‘o a’u ki he kau muli kuo nau nofo fonua Tonga, kuo nau *naturalize* nau kole mai ‘enautolu fakatonutonu’ a e lao mea’i ‘e he 15 he ko ia ‘oku Sea ‘i he Kōmiti, fakatonutonu ‘a e lao ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Omai ‘a e fehu’i ka u tali atu.

Lord Fusitu’a: ‘Oleva mu’a ke ‘osi atu ‘a e me’a ke ke mea’i lelei ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...’O ‘io, ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko ho’o fehu’i pē ko ho’o...

Lord Fusitu’a: ... ‘enau fakatangi pea toki ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Lord Fusitu’a: Kole mai ke fakatonutonu ‘a e lao ko e kau Tonga pē fā’ele’i ‘i Tonga ni ‘e ‘atā ke nau toutai ‘i he *snapper* ke nau touta’i ‘a e ngaahi ika kehekehe he ko eni kuo ha’u ‘a e kau muli ia ‘o a’u ki he kau ‘a ia tau pehē ko ‘etau kaungā fononga ‘Esia ‘oku nau ma’u kotoa ia ‘enautolu he kuo nau nofo fonua Tonga foki kinautolu. Kā ‘oku tapu foki ia ‘i he Konisitūtopne ke fakafaikehekehe’i ‘a e ongo tangata’i fonua Tonga, ‘a ia ‘oku *clear* ia ‘oku a’u ia kuo ‘ova ‘a e malava ‘e he Tonga ‘o toutai’i eni, ‘a ia ‘oku nau fiema’u ‘e he kau toutai Tonga ke to e faka’atā ange pea ke malu’i ange ‘a ‘enau toutai ‘i Tonga ni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia ‘oku ou mahino’i ko e tu’o ua hono lele’i mai ‘a e fo’i pulu ‘oleva kau tali atu. Ko e fehu’i mai kiate au pē ‘oku ou ‘ilo ‘a e kau toutai ko eni, ‘oku ‘ikai te ke mea’i ko au na’a ku ha’u mo e kau toutai, ko au na’a ku taki mai ‘a e ha’u ko ia, ko e tali ia ki ho’o fehu’i. Sai kā na’e te’eki ai ke u ...

Lord Fusitu’a: Kātaki na’e ‘ikai te u fakatokanga’i atu ho’o me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io, ko ia kātaki. Sai kā ko e talanoa eni ia ke tau ha’u angé ke tau a’u ....

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'i he *reserve list*.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oleva Minisitā. Kole atu, Nōpele, ka 'oku ke fie me'a pea ke me'a hake 'o fakahoko mai, kae 'oua 'e 'ai ke hangē 'oku mou talanoa fakakalapu moutolu 'i Fale Alea.

Lord Fusitu'a : Mālō 'Eiki Sea. Fakaekimaua pē. Kātaki Sea. Kole fakamolemole atu ...

Sea Kōmiti Kakato : Me'a hifo ki lalo. Me'a mai, Minisitā.

Ke fakatokanga'i feinga ke fakafaikehekehe'i totonu ma'a e kalasi kehekehe e Tonga

'Eiki Minisitā Polisi : Fakamolemole Sea, te u lava 'o 'ai atu pē mo ha ki'i tokoni ai leva he me'a 'a e Minisitā. Ko e 'uhingá, he ko e poini ko eni 'oku me'a mai ai 'a e 'Eiki Nōpele ko ē 'o Niua, 'oku kamata ke 'asi lahi ia he taimi ni. 'a e feinga mai ko ē ke fakafaikehekehe'i ha Tonga, tupu'i Tonga, mo ha Tonga na'e toki liliu Tonga. He 'oku hā faingofua ia ke fakafaikehekehe'i 'i he sio, mo e fanongó. Ka 'i he Konisitūtone ko ē 'o Tonga 'oku 'ikai foki ke lava ia 'o fakafaikehekehe'i. Ko ho'o Tonga pē, ke ma'u 'e koe e *access* ki he me'a tatau. 'A ia te tau faingata'a'ia, he ko 'ene 'unu ko ē ki he kaha'ú, 'e ki'i lahilahi, 'a e 'asi mai 'a e ni'ihi ko ení. He ko e ni'ihi pehē ni, pea 'oku tau fai 'a e lea ko eni, hangē ko e fehu'i na'e fai mai 'e he 'Eiki Nōpele. 'I he loto faka'apa'apa. Ka ko hono 'uhingá he 'oku ha'u pē mo ia mei he kakai. He ko e 'uhingá 'oku nau 'eke'i mai pē ko fē e Tonga Tonga. Ko fē e Tonga ko ē 'oku taumu'a ko ē ki ai 'a e *reserve list*, pē ko e lisi tuku makehe, mo e lisi fakangatangata, ko e 'uhingá ke malu'i ma'a e Tonga fē? He ko hono 'uhinga, kapau ko e kau Tonga ko eni ko ē kuo ōmai 'o liliu kakai, 'a ē 'oku nau nima mālohi fakapa'anga, Sea, pae kātōa 'enautolu e fanga ki'i 'otu ko ē. Ko nautolu ia 'oku nima mālohi. 'Osi hū nautolu he teunga 'o e Tonga. 'a ia kapau 'oku pehē,

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'E Minisitā, te u ki'i ala ke u ki'i tokoni atu.

'Eiki Minisitā Polisi : 'Io, me'a mai koe, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pē, 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Minisitā, ki'i me'a mai pē ki he motu'a ni ke u toki fakahoko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakamolemole atu, 'Eiki Sea, ko 'eku 'ai pē 'e au he 'oku mālie 'a e fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā, ka ko e 'ai ke u ki'i fehu'i ange ki ai. 'A ia 'oku ke 'uhingá, ko 'etau fononga atu ko ení, 'e 'ohovale pē kuo Palēmia ha tangata pehē na ia, 'i he 'etau fononga, na'e 'ikai ke fanau'i 'i Tonga ni? Pea 'i he anga e tu'u 'a e Lao 'o Tonga.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, ko 'eku ma'u ia 'a'aku. 'Io, ko 'Amelika pē 'oku ou 'ilo'i. Kuo pau na'e fanau'i koe ia ai. To'utangata 'e fiha. 'Oku nau hanga 'enautolu 'o malu'i'aki e sino ko ē Palesiteni. 'Ikai ke pehē 'etau Lao, 'eku lave'i ko ē 'a'aku.

Lava pē Lao fakafaikehekehe'i e totonu ma'u 'e he Tonga totonu mo e Tonga liliu kakai

Lord Nuku : Ki'i tokoni mai pē mu'a he me'a ko ena 'oku ke lolotonga fakama'ala'ala. Ko 'eku lave'i, Sea, 'oku hanga 'e he Lao 'o fakafaikehekehe'i 'aki e fo'i lea ko Tonga totonu ki he ma'u 'apí. Ka 'oku 'i ai ha taha muli, 'oku liliu 'o sitiseni, 'oku 'ikai ke ne ma'u 'e ia 'a e totonu ko ē 'a e Tonga totonu ki he lesisita 'apí. Ko 'eku 'ai atu pē 'e au ia, koe'uhí he 'oku na fekau'aki. Pea ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i atu pē koe'uhí ke ki'i fakama'ala'ala mai pē, he ko ena ko e Tonga totonu 'oku hanga 'e he Lao Kelekele 'o talamai 'oku 'ikai ke ma'u 'api, pē ma'u kelekele tukukehe 'a e lisi. Ko e lesisita, 'oku 'ikai ke lava ia. Ka ko 'eku 'uhinga pē 'eku 'ai atú, he koe'uhi 'oku 'i ai pē 'a e potu 'i he Lao 'oku ne hanga 'o 'omai 'a e fakatonutonú, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, 'Minisitā.

Poupou ke fakakaukaua hono malu'i totonu 'a e Tonga totonu kae 'oua tukunoa'

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, fakamālō lahi ki he 'Eiki Nōpele he fo'i 'ilo fo'ou ko eni te u foki mo ia ki 'apí, he 'aho ni, Sea. Kapau 'oku hanga 'e he Lao Kelekele 'o fai 'a e fakamavahevahe ko ē. Ka 'oku 'ikai ke u lave'i 'e au ia he Konisitūtone ha toe fo'i fakamavahevahe'i 'oku fai ai, Sea. Pea kiate au, 'oku mo'oni e me'a 'oku me'a mai ai e 'Eiki Nōpele ko ē 'o Niuua, 'oku totonu ke fakakaukaua. 'Oku 'ikai 'aonga ke tukunoa'i, he 'oku mau fakatokanga'i ko e lisi 'o kinautolu 'oku liliu Tonga pē *naturalize*, 'oku toutou 'omi ki he Kapineti. 'Oku ki'i lahilahi, he ko e ngaahi hingoa kehe, pea 'oku mole-ke-mama'o ia, Sea, 'oku tau lau lanu, ka 'oku pau ke tau fakakaukau'i 'a e natula 'o e fa'u Lao, mo hai 'oku tāketi ki ai. Fonua kotoa pē 'i māmani 'oku pehē ia, Sea. 'Oku pehē kātoa pē. Te tau fa'u 'etautolu e Lao, ko 'etau faka'amú foki ia, ka ko e fehu'i ko ē, 'oku ou fai e faka'apa'apa ki he fehu'i 'oku 'omai, pea mo e taki pē e tokanga ki ai 'a e Hou'eiki Kōmiti Kakato. Mālō.Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oku ou 'oatu pē 'a e fakamālō makehe 'i he me'a ko eni kuo u a'usia he 'aho ni. Pea 'oku ou fakamālō makehe au 'i he mahino mai kiate au 'oku vivili mai 'a e kau Nōpele, ke 'oua te tau fakasi'isi'ia e ivi hotau kakai.. Pea ko eni 'oku ou taliui atu ki he fokotu'u 'oku 'omai. Ko e 'uhinga ia 'oku ou hanga au 'o fakaava 'a e matapā 'o e *reserve list* pē ko e tuku makehe ...

<006>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... Ke 'oua 'e tu'uma'u. Ka 'ohovale pē e 'aho ni kuo 'i ai ha Tonga 'oku ne lava 'o fai ha me'a na'e 'ikai ke fai 'aneefiafi, 'aneafi, tau faka'atā 'a e me'a ko iá ke *dynamic* pē 'oku lava 'apongipongi pē. Ko e me'a ia 'oku fakaivia ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu eni Minisitā.

Siaosi Sovaleni : Tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato, Ko e me'a ia ko iá, ko hono tñaki pea mo hono to'o mei lisi, 'oku lolotonga 'i he Lao lolotonga ia. 'Oku 'ikai ko e pehē ia, 'oku toki 'omai he Lao ko eni. Tau lele pē he ngaahi me'a ko ia 'oku tau kehekehe ai 'i he Lao ko é, Ko e Lao motu'á ia 'e lava tñaki mo to'o mei he lisi. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko ia 'e Sea, ka ko e ..

Lord Fusitu'a : Sea kātaki ko 'eku ki'i fehu'i.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e ki'i fehu'i ena.

Lord Fusitu'a : 'A ia kapau 'e ... kuo tau *fiber* foki 'Eiki Sea. Kapau 'e 'i ai ha kataha Tonga ia te ne ala fokotu'u 'e ia ha kautaha *IT* 'oku nau lava 'e nautolu 'o 'oatu ha sēvesi 'i he levolo ko ē 'a e 'ū *server* ko ē 'i mulí, 'e ala to'o mai ia 'o 'ai he lisí, ke 'oua 'e to e ha'u 'a muli ia 'o 'ai, kae 'ai pē kautaha Tonga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ko e fehu'i ia ko ē 'oku ou 'uhinga ko ē ki ai, ke tau tokoni'i hotau kakai. Ko e feinga ko ē ke fakafehalaaki'i aú, ko e me'a ia te ke faingatā'ia koe ai. Ko e poiní ē, ka 'i ai ha Tonga na'e 'ikai ke ne lava fai 'a e ngāue faka-tekinolosia ko iá kae lava ia 'apongipongi, te u talaatu te u fakahū koe he lisí 'apongipongi pē. Ko e hā hono 'uhingá? Ko e mafai 'o e Minisitā. Ka ko hai 'a e Minisitā? Ko e tama taliui ia,. Ka pehē mai 'a e kāinga 'o e kau Nōpelé 'oku nau lava ha me'a, 'e fakahoko pē ia 'apongipongi. Pea 'oku ou talaatu pē 'e au 'a e ki'i me'a ko ení. Na'a ku telefoni ki he kakai Tonga 'e ni'ihi 'o nau talaange ki ai, 'Oku mou 'ilo 'oku 'ikai ke mou 'asi he lisi? Nau talamai 'io koe hā 'a e lisi? Ko e lisi ko ení, te ne hanga 'o malu'i kimoutolu. Mou 'ofa mai 'o me'a mai ke fakahū homou hingoa. 'A ia ko 'eku 'uhinga atú, ko e 'uhinga ia 'a e tuku makehe. Ka 'oku ou fie hoko atu mu'a kau faka'osi ...

Siaosi Sovaleni : Sea, kātaki mu'a kae fakatonutonu atu. Ke fakahū e hingoa he ko ha tokotaha. Ko e *reserve* lisi, ngaahi pisinisi ko e toutai 'a ia na'e me'a ki ai 'a e Minisitā. 'Oku 'ikai ke fakahū ha hingoa 'o ha taha ki he lisi ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, 'oku mahino kiate au 'a e laumālie ko ia 'o Tongatapu 3 ko e feinga ke 'ai ha me'a ke fehalaaki.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia 'oku 'osi mahino pē ia ki he motu'á ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oku ou talaatu kiate koe, ko e hala hala ena ia 'oku ke ha'u koe ai. Ko e talaatu eni 'e au ko e mafai ko ení 'oku 'i he motu'á ni.

Siaosi Sovaleni : Fai ha'o tu'utu'uni Sea na'e mo'oni pē na'e hala 'eku fakatonutonu?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Hala, hala ia.

Siaosi Sovaleni : Na'a ne pehē mai, tá mai ke 'ai ho hingoá ke fakahū he lisi.

Sea Kōmiti Kakato : Mo me’a ki lalo, ka u ‘oange ‘a e me’a ‘oku.. Ko e hingoá ‘o ia ‘oku ‘a’ana ‘a e pisinisi, ko e *owner* ia. Me’a mai.

Lord Fusitu'a : Sea kātaki fakatonutonu atu, ‘oku ‘ikai ko ha hingoa pisinisi ko e sekitoa. Ko e sekitoa ‘e hā he lisi.

Sea Kōmiti Kakato : Pea ‘e ha’u ha ika ia mei tahi ‘o fai ‘a e pisinisi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea kātaki ko e fakatonutonu, tuku mu’a ke u hanga ‘e au ‘o ‘oatu he ko e mafai ia ‘o e motu’a ni pea ko e ngāue faka’aho ia ‘oku ou si’i fakahoko.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ka ‘i ai ha hingoa ‘o ha kautaha, pē ko e *partnership* pē ko e *ownership* taautaha, pē ko e *corporation*, ‘oku ‘i ai ha’o pisinisi ‘oku ke *owner* ha me’a, pea ke ha’u ke fakahū ia ‘i he *reserve* lisi, ko e motu’a ni ‘oku ou hanga ‘o fakahū ia ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Mahino.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Pea ko au ‘oku ou hanga ‘o fakangofua ‘a e me’a ko ia. ‘Oku talamai ‘e he me’a ko íá, ‘oku toki fai fakata’u ‘e 5 ia, ‘ikai ‘oku hala ia. ‘Oku ‘ikai te ke mahino’i ‘e koe ‘a e me’a ‘oku ke fema’a’aki ki ai.

Siaosi Sovaleni : Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni : Ko e pisinisi ko ia ‘oku te fakahū ki aí, tau pehē pē, ngaahi vai. ‘Oku ‘ikai ke fakahū ‘a e hingoa ko ia *Water Limited* pē ko e hā hono hingoa. Ko e me’a ia na’a ku ‘uhinga ki ai he fakatonutonu ‘anenai Sea. Ko e fa’ahinga pisinisi, ‘oku ‘ikai ko e hingoa ‘o e kautaha.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ‘oku ou tau talanoa tautolu ia ‘o talanoa hangē ha kauleka.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oleva Minisitā. ‘Oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au ia ‘oku fu’u pehē fau ‘etau fakatonutonu. Ka ko ‘eku ‘uhinga atú, ke mou mea’i, mou fakatonutonu mai he lēvolo ‘oku mou feme’a’aki aí, kae lava ke tau femahino’aki.

Lord Fusitu'a : Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Nōpele, ko e taimi ko ia ‘oku me’a ai ko ē ‘a e Seá, pea ke fakamolemole ‘o me’a ki lalo.

Lord Fusitu'a : Ko ia ko e me’a ia na’a ku pehē atu ai kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a ki lalo kau fakahoko atu ‘eku ... Hou'eiki ‘oku ou kole atu ke tau pukepuke ‘etau maau. He ‘oku ou ongo’i ‘e au ia hangē ‘oku faingata’a ‘a e me’a ko ia ‘oku ou

‘oatu. Te u lava pē au ‘o lele atu ‘o talaatu ke ke me’a ki lalo. ‘Oku ou kole atu ke mou ongo ngofua. Me’a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ‘oku ou faka’amu au ke tau foki mai ki he laumālie ‘o e Lao ko eni. Ko e fa’ahinga fakafekiki ko eni ‘oku tau ‘alu aí, kau ‘oatu pē ha fo’i *example* pau. Na’a ku ta ki he ngaahi kautaha *hardware* Tonga ní, ‘ikai ke u fie ‘oatu honau ngaahi hingoa. Ko e kau Tonga kotoa, ka na’a ku tā ki he kakai ha’a nautolu ‘a e ngaahi kautaha. Na’a ku tā kia nautolu ke nau ō mai ke mau fakahū nautolu ki he *reserve list*.

Lord Nuku : Sea, ko e kole pē mu’a ki he 'Eiki Minisitā, ko e me’a ko eni ko ē ‘oku ne me’a mai he taimi ní, ‘oku ou kole atu ke fakama'ala'ala mai ke to e mahino ange.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki mou fakamolemole tau ki'i mālōlō ai.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<008>

Taimi: 1520 – 1525

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatapu ki he Hou’eiki Minisitā Kapinetí. Fakatapu ki he Hou’eiki Nōpele pehē foki ki he kau Fakafofonga Kakaí. Hou’eiki, mālō. Tau hoko atu ‘etau, ho’omou feme’a’akí ‘etau ‘asenitá.

Lord Tu'i'āfitu: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Vava’u Fika 2 Nōpele.

Tokanga ki he ‘uhinga ke fai mo tali Lao koe’uhi ko e tokoni mei muli ki he patiseti

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ki he kamata’anga hono fakamaama e Kupu’i Lao ni. Ke to e fakaongo mai e me’a na’e me’a’aki ‘e he Minisitā Pa’anga. Ko e hā e fekau’aki ‘a e Lao ko eni ke vave ai ‘a hono tali ko e ‘uhingá ko e ‘ū *budget support* ‘i he uike kaha’ú. Na’a ne me’a mai foki, ka ko u lave’i loto hē ‘oku kau hē mo e konivēsio ‘a ‘Amelika ‘i he ‘ū me’a fakavaha’apule’angá he ‘inivesimení mo e me’á. Hangē ‘oku tau nofo tautolu he fakalotofonua ka ‘e maha ‘etau lepá. Na’a ke me’a mai kae ‘ikai ke paasi e Lao ko eni, he ‘ikai lava ‘etau *budget support*. Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘aku.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā Pa’anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea. Tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató pea ko u fakamālō atu ki he ‘Eiki Nōpele ‘o Vava’u Fika 2. He to e fakamanatu mai e, ‘a e puipuitu’a ‘oku tau faka’amu, na’e ‘ai fakavavevave ai e ki’i Lao ni. Ko hono ‘uhingá na’e fai atu ai e kolé Sea ke ‘omai ke tau alea’i ‘a e ki’i Lao ni ke paasi he koe’uhí ‘oku tautau ki heni. ‘Oku ‘i ai foki e, mahalo ko e lea faka, ‘oku ‘i ai ‘a e lisi. ‘Oku tau talanoa foki he ngaahi lisi hē.

Pea ‘oku ‘i ai e lisi ka ‘oku ui ia ko e, he ‘ai ko ē me’a ko ení ko e *matrix* pē ko e ‘ai e fanga ki’i *trigger*. ‘Oku ‘uhinga ia, tiki atu e fanga ki’i me’á, fanga ki’i lisí. Kau e ki’i fo’i me’a ko ení he ki’i fo’i Lao ko ení he ki’i fo’i me’a ‘e taha ke tiki’i. Ka he ‘ikai ke lava ia ‘o tiki’i kae hū, kae ha’u e fo’i tokoni pa’anga ‘e 35 miliona ‘i he Poate ko ia ‘a e....

<001>

Taimi: 1525 - 1530

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘a e ‘ū kautaha tokoni ‘o kapau ‘e ‘ikai ke tau paasi e ki’i lao ni. Ko e ‘uhinga foki e ki’i, ‘a e ki’i lao ko eni na’e ‘i ai e lao foki he 2002 pea a’u mai ki he 2014 na’e fai hono kamakamata ngāue ki’i lao ko eni ‘o a’u mai ko eni ke toki me’a mai e ‘Eiki Minisitā ‘o ‘omai ‘a e fo’i fakatātā. Lahi e me’a ko eni ko e me’a pē na’e ‘osi, na’e ‘osi *design* pē kimu’a ko e toki *replay* atu pē eni ia ke mou *approve* mai. Na’e ‘ikai ke pehē ia na’e to e *design* ha taha. Lahi ‘a e me’a mei ai ka ko e faka’amu ke tau paasi. Ko e paasi ko iá pea ‘oku toe leva ki’i fo’i lisi ‘e taha pea fa’u leva hono *Regulation* pea, ka ‘oku ‘osi ‘i ai pē *Regulation* kuo ‘osi ‘ai ‘oku tukutuku pē ‘i tafa’aki. Ka kuo pau foki ke ‘alu ia ki ha fo’i lao. Kapau ‘e paasi eni ‘atā e ki’i fo’i me’a ke fou hake ‘i Kapineti ... ‘a ia ko ‘ene fou pē ‘i Kapineti kuo tali leva ke ha’u e sēniti. Ka ko e fo’i me’a eni he ‘ikai ke lava ia ‘o ‘ai e fo’i me’a ‘a e *Regulation* kae ‘oleva kuo paasi eni. Ko u fakamālō atu he to e fakamanatu mai ke tau tīpeiti pē. Hangē ko e fanga ki’i me’a ‘e ni’ihi ko e fanga ki’i, ka te to e nofo ma’u pē hato taimi ‘o’ota ia ‘o to e lau e me’a ‘oku māhino ia.

Lord Fusitu’a: Sea ki’i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni.

Lord Fusitu’a: Sea ‘oku hangē pē ko ē ‘a e me’a ko ē ‘a e fika 3 Tongatapu ‘anenai ‘oku ‘atā ‘i he lao lolotonga ke fa’u *Regulation* e Minisitā ka ‘oku ‘ikai ke to e fakafaikehekehe’i ‘a e *Regulation* ‘oku ngofua he lao lolotonga mo e lao fo’ou. Ko e kehekehe pē ‘o hangē na’e me’a mai ‘aki he ‘e Minisitā ko e *deadline*. ‘Oku ‘i ai e *deadline* ia he lao fo’ou ki he ‘aho ko ē ke fa’u ai e *Regulation*. Ka ‘oku ‘atā pē ke fa’u *Regulation* ia ‘i he lao lolotonga kapau ko e tulituli’i e ‘aho ko ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu. Ko e me’a eni ko e me’a pē ko ē na’e fai atu ai e fakamatala.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me’a ē ‘oku fai mai e me’a.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kuo ‘osi fa’u e *Regulation* ia ‘o tuku kae he ‘ikai fo’i me’a ko ē ‘oku fiema’u mai ke *approve* he Kapineti. Pea he ‘ikai ke lava e fo’i sītepu ko ia kae ‘oleva kuo paasi ē he ko e *Regulation* ‘oku ‘alu ki ha fo’i lao.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele. Ko u kole atu ka ke ke me’a mai leva e Feitu’u na pea ke ki’i *move* kimui he ‘oku fu’u longoa’a.

Lord Fusitu’a: Kātaki Sea. Ko e le’o pē ...

Sea Kōmiti Kakato: Ka ke me’a mai.

Lord Fusitu’a: Motu’a ni ‘oku, kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku sai ange ia.

Lord Fusitu’a: Te u ki’i ‘ai ange me’a ko u fa’a ngongohe atu ko ē ki he Feitu’u na ‘oku ke loto lelei ai.

Sea Kōmiti Kakato: He ‘oku ‘ikai ke ...

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea ko e *Regulation* ko ē ‘e ala fa’u ‘i he lao lolotonga ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai hano kehekehe mo ha *Regulation* ‘e fa’u he lao fo’ou. Kapau ‘oku fiema’u ha lao ke piki ki ai *Regulation* ko e lao lolotonga ē ‘oku kei laumālie lelei ki ai ke piki ki ai e *Regulation*. ‘Oku ta’emo’oni ‘a e fo’i ‘ata pē ko e *characterization* ko ē ‘oku ‘omi mei he Minisitā Pa’anga ko u kole fakamolemole atu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea kapau ‘oku ta’emo’oni ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘E Sea kapau ‘oku ta’emo’oni ‘ikai ke u ‘ilo au pē na’e, hā e me’a na’e fakamo’oni mai ai e Palēmia ke kole mai ke fakavavevave he ko e ‘osi ia. Na’e toki heni pē ‘a e kulupu mei he *World Bank* ko e fakamanatu mai ‘a e fanga ki’i me’a ko ē. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu pē mu’a kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘UHINGA KI HE TO E FATU LAO FO’OU KO ENI KI HE ‘INIVESI MULI

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Oku ‘ikai ke fēpaki e ongo fakakaukau ko e tokoni atu pē mu’a ke tau sio ki ai. Ko e 2002 na’e ‘osi ‘i ai ‘a e fo’i *Foreign Investment Act* ia. Pea ‘osi ko ia pea ‘oku ‘osi ‘i ai pē hono *Regulation*. Ka he ‘ikai ke lava he *Regulation* ia ‘o ‘alu ‘o to e ‘ova atu ‘i he me’a ‘oku talamai he fo’i lao fo’i *Act*. Sai ko e liliu ko eni ‘oku ne hanga ai ‘o fakahū mai e ngaahi me’a ai hangē ko e *deadline*.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘A ia ko e *act* ko ē kuo’osi mo hono *Regulation* ‘oku lele ia ‘osi ha māhina ‘e valu ‘oku ‘ikai pē, ‘oku faka’ofa ‘a e kau ‘inivesimeni ‘oku nau si’i feinga mai.

Mau hanga leva ‘ai ‘a e fo’i *Act* fo’ou ko ‘eni ke ne to’o ē kae lava ke tu’u atu e ‘ū *deadline*. Hangē ko eni ko e taimi ‘oku ‘osi ai e *certification* mo e ngaahi me’a pehē pea ko ‘ene maau ia pea toki ‘ai leva ...

Lord Fusitu’a: Ki’i fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Nōpele.

Fakatonutonu malava Kupu 18 lao lolotonga fa’u *Regulation* Minisita

Lord Fusitu’a: Sea kātaki ko e kupu 18 ‘o e lao lolotonga ‘oku ne pehē ‘oku ngofua ki he Minisitā ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti ke ne fa’u ha ngaahi *Regulation* ki hono fakalele fakalelei ‘a ia ko e lea fakapālangi ko e *efficient administration* ‘o e lao ko eni. ‘A ia ko e Kupu (ii) ‘oku ne pehē te u ‘ai atu e fakapālangi ke māhino lelei pea toki ‘ai atu faka-Tonga fakamolemole ‘Eiki Sea. “*Without limiting the power in sub-section ...*

<002>

Taimi: 1530 - 1535

Lord Fusitu’a: ...one pea na’e toki lisi mai’a e ngaahi me’a ‘e fa’u ai ‘a e *Regulation* ‘a ia ko e fo’i sētési koē *without limiting* ‘oku mātu’aki ‘atā ‘aupito ia ke fa’u *Regulation* ‘a e Minisitā ki ha fa’ahinga kaveinga pē fekau’aki mo e lao ko eni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. ‘Oku ou pehē pē mu’a ke tau ‘oange ‘a e faka’apa’apa ko e loea foki.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kā ‘oku ‘ai atu ‘e au ia ‘a e tu’unga ngāue ko eni ‘oku ‘ikai ke lava ‘e ha fo’i lao ‘oku ne pehē mai *a, b* and *c* pea te ‘alu kita ‘o fa’u ‘a e *Regulation* ‘o ‘alu ia ‘o *a b c d* and *e*, ‘oku tapu ia. Kuo pau ke *detail* ‘a e me’a ‘oku ‘i he funga ...

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Ko e *principle* ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea, ko e *principle* ko ia ‘oku mo’oni ‘a e Minisitā kapau ‘e lisi mai ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku ngofua, kapau ‘e ‘i ai ha me’a ‘e ta’ehā he lisi ko ia, kuo pau ‘e tapu ia, *unless* kuo ‘uluaki palovaiso mai he ‘ikai ke fakangatangata ‘e he lisi ko eni ‘a e ngaahi kaveinga ‘e ngofua ke ‘atā lelei. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ‘e Nōpele.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e ki’i fakatonutonu nounou. Ko e *Regulation* koē ki he lao motu’a, ko e *Regulation* fo’ou ki he lao ko eni, ko ene ‘osi pē ia. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fiema’u ai ē kae fai mo paasi ‘a e *Regulation*.

Sea kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Fusitu’a: To e fakatonutonu atu pē ‘Eiki Sea, ‘oku lava lelei ‘a e *Regulation* he lao lolotonga, kapau ‘oku ‘i ai ha ‘uhinga kehe ia ‘a e Palēmia mo e kau Minisitā ke ‘ai ‘a e fo’i lao ko eni ‘oku ‘ikai ke lave’i ia ‘e he motu’a ni. Kā kapau ko e taumu’a ke fa’u ‘a e *Regulation* ‘e ‘osi lava lelei pē ia ‘e he lao lolotonga ‘Eiki Sea. Ko hono tefito’i mo’oni ia, mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole pē Sea ka u ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: ...kole ha ku ki’i faingamālie, mālō Sea. Fakatapu atu ki he Feitu’u na Sea pea pehē ki he Kōmiti Kakato. ‘Oku ou faka’apa’apa’i pē ‘e au ‘a e *opinion* ko eni ko ē ‘a e Fakafofonga ‘Eiki Nōpele ‘o Niua, kā ‘oku ou pehē Sea ko e lao ni, na’e fou mai ia ‘i he Kōmiti Lao ‘a e Pule’anga, pea fou mai ai ‘i he Kāpineti ‘o fou mai ai ki heni Sea. Na’e ‘i ai hono ‘uhinga hono feinga ke fakavave’i ko e lao motu’a kupu pē ia ‘e 18, ko e lao ko eni ‘Eiki Sea, kupu ia ‘e 45, he ‘ikai ke na tatau naua. Pea ‘i he ‘ene pehē kuo pau ke kehekehe ‘a e *Regulation*, ko e mo’oni ‘i he lao motu’a ‘oku foaki ai ‘a e mafai ‘i he kupu faka’osi, kupu 18 ke fa’u ‘a e tu’utu’uni pē ko e *Regulation* tatau pē ia mo eni, kupu 45, kupu faka’osi ‘oku ‘omai ai ‘a e mafai ke fa’u ‘a e tu’utu’uni kā ‘oku kehekehe ‘a e ongo fo’i Tefito’i Lao. Pea ‘oku pau pē ke ‘i ai ‘a e kehekehe ‘i he *regulation*.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea ko e ki’i fakatonutonu kātaki. ‘Oku ‘i ai ‘a e mo’oni ‘a e ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakatonutonu ia ko e talamai ‘oku ‘i ai ‘eku mo’oni, ‘oku ou pehē ke fakangata ā ‘a e me’a ko eni.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu ke fakamatāpule eni ‘a e fakatonutonu, ‘e ‘ai ta’efakamatāpule ia. Ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E fakafofonga me’a mai koe kia au.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e ta’efakamatāpule ko e ‘alu ia ki tu’a.

Lord Fusitu’a: sea ko e lave ko ē ‘a e ko e me’a ko ē ‘a e Minisitā, ko e lao fo’ou eni, ‘io, kā ko e lao fo’ou ko eni ‘oku ne to’o fu’u kotoa mai ‘a e ngaahi kupu mei he lao motu’a ‘o ‘ai ia ‘i he lao fo’ou pea nau toki ‘ai mai ‘a e ngaahi kupu fo’ou ‘e ni’ihi ‘a ia na’e fakamalanga’i ‘e he motu’a ni ‘i he ta’u ‘aneafi, ‘oku fehangahangi ‘oku ne se’e ‘a e ‘inivesitā muli pea na’e to e monga’i ‘e ia ‘a e pisinisi Tonga.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele. Mālō.

Lord Fusitu’a: Ko e natula ia ‘o e lao ko eni ‘i he vakai ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eua 11.

Mahu’inga ke mahino ngofua e Lao he ko e taumu’a ke tohoaki’i mai kau ‘inivesi ki Tonga

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Sea. Sea ko e ki’i me’a pē ‘e ua ‘oku ou tokanga ki ai. ‘Uluakí Sea ko e Tefito’i Lao, ko hono ‘ai ko ē ngaahi fakangatangata ko e ngaahi kulupu, mahino pē kiate au ‘oku foki ki he *Regulation* mahalo ‘e toki fakahū ai hangē ko e tipeiti ‘anenai. Ko e lao Sea ko e kau ‘i he me’a mahu’inga ‘i he lao mo ha fa’ahinga me’a pē ‘oku fai, ko ‘ene si’isi’i mo mahino ngofua ‘i he taimi pē ko ia. Ko ‘ete lau pē ko ē lao ‘osi mahino pē ai ko e ‘ū ‘elia eni ia ‘oku he ‘ikai ke ‘omai ha laiseni ki ai. Manatu’i ko e taumu’a fakalukufua ‘o e lao ko eni ko hono tohoaki’i mai kakai tu’umālie ‘i muli ke nau ōmai ‘o ‘inivesi ‘i Tonga ni.

Tokanga fu’u lōloa māhina 1 pea toki aofangatuku Minisita ki he kole ‘inivesi

Ko e kongā hono ua Sea, ko e taimi, ko e kakai ko eni ko ‘enau ma’u ‘a e lao te nau lau ko ‘enau ōmai ko ē ki Tonga ni, pē ko e hā ha fa’ahinga pisinisi ko ē te nau fai, he ‘ikai ke nau ōmai ‘o *hang around* ‘i Tonga ni ‘i ha māhina ‘e taha pē māhina ‘e ua ke toki ma’u ....

<005>

Taimi: 1535 - 1540

Tevita Lavemaau : .. ‘a e laiseni. Kupu 11, Sea e Lao. Talamai ia ai, kuo pau ke ‘ave, he ‘osi e ngāue kuo fai ki he *process* e. ‘Ave he ‘aho ngāue e 20, ki he Minisitā, kae toki fai tu’utu’uni ai. Ko e ‘aho ngāue ko ē e 20, ‘Eiki Sea, ko e uike ia ‘e 4, ko e māhina e 1. Fu’u lahi faka’aufuli e fu’u taimi ko iá. ‘Oku ou fokotu’u atu. ‘Ai pē e ‘aho ngāue ‘e 10, he ko e ‘uhingá ‘oku mahu’inga e taimi. Ko e taimi ko e *money*, ko e pa’anga ia.

‘Eiki Minisitā Polisi : Ki’i fakatonutonu atu, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu eni. Minisitā.

Tevita Lavemaau : Sea, ko e fakatonutonu, ko e Lao eni;’oku ne talamai ko e ‘aho ‘e 20.

‘Eiki Minisitā Polisi : Sea, fekau ke me’a ki lalo kae fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato : Ki’i me’a hifo pē ‘o ke ki’i fanongo

Tevita Lavemaau : ‘Oleva mu’a ke u ‘osi kae toki fai ho’o fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Polisi : Ko e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato : Minisitā. Ki'i me'a hifo pē 'o ki'i fanongo, pea ko 'ene 'omai pē e fakatonutonú, pea te ke to e me'a mai. Kake kātaki 'o me'a ki lalo. Me'a mai, Minisitā Polisi.

Fakahalaki mei he Pule'anga e taimi papau ke ngāue ai ki he kole 'inivesi

'Eiki Minisitā Polisi : Kupu 11 na'e me'a mai ai e Fakafofonga, Sea. Kuo pau ki he Minisitā 'i loto 'i he 'aho ngāue 'e 20, 'oku 'ikai ke pau ia ke a'u 'o 'aho e 20, 'i loto. Lava pē 'o 'aho e 1, 'aho e 2, 'aho 'e 3. 'Oku hala e pehē ia ko e 'aho e 20 paú, Sea. Mālō **Sea**.

Tevita Lavemaau : Sea, 'oku 'ikai ke lau eni ia ko ha fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku tali ia 'e he Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku 'omai ke a'u ki he 'aho e 20. Ko e *timeline* 'e nofo e Minisitā 'o tu'utu'uni

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, kātaki ka ke to e me'a mai ange 'o me'a mai he

Fokotu'u ke 'aho ngāue pē 'e 10 kae aofangatuku Minisita ki he kole 'inivesi

Tevita Lavemaau : Ko e poini ko ē 'oku ou fokotu'u atu, 'Eiki Sea, ko e taimi 'oku mahu'inga, pea ko e taimi, ko e pa'anga. Pea kapau leva 'oku tau fiema'u ke tau hanga 'o tohoaki'i mai e kakai ko eni, ko 'eku fokotu'u eni. 'Ai ke 10, a'u ki he 'aho ngāue e 10. Ke fai mo fai 'e he Minisitā ha ngāue, pē 'oku tali pē ta'etali e me'a ko eni. 'a e kakaí ia. Ko e fakatonutonú ia.

Vātau Hui : Sea ki'i fakatonutonu atu mu'a, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i fakatonutonu mai.

Vātau Hui : Sea, 'oku ou kole ange mu'a ki he Fakafofonga ko eni, 'Eua, ke ki'i me'a hifo mu'a ki he fo'i sētesi ko ena 'oku 'asi ko ē na'e fakatonutonu 'e he Minisitā Polisi. "Kuo pau ki he Minisitā 'i loto 'i he 'aho 'e 20. 'Ikai ke 'uhinga ia 'e ngāue'i kakato 'a e fo'i 'aho 'e 20, 'i loto. 'Oku ou tui ko 'ene 'ai ke malu, 'a e kupu'i Lao ai. Pē 'e 'aho e 3, pē 'aho e 4. Ka 'oku 'i loto he 'aho e 20. Ka 'oku ou tui k e 'uhinga ia hono fokotu'u pehē, ke malu, malu'i, ka toe 'ova kitu'a he 'aho e 20, 'oku ou tui, 'e hangē leva 'oku fēfē e anga e ngāue ai. Ka 'oku nofo 'iloto;i he fo'i 'aho e 20. 'UHINGA ia e me'a 'oku ou fakamalanga ai ke mahu'inga mālie. Ko ia pē, Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, Fakafofonga 17.

Tevita Lavemaau : 'Ikai ko ha fakatonutonu eni ia, 'Eiki Sea. Ko e poini tatau pē ia

Vātau Hui : Sea, ka ko e to e 'uhinga 'a e Fakafofonga ke hā, ko e fakatonutonú he 'oku ne talamai ke 'alu ke a'u ki he 'aho e 20. Ko eni 'i loto he 'aho e 20.

Sea Kōmiti Kakato : Mo me'a ki lalo.

Tevita Lavemaau : Ko e poini ko eni na'e 'osi fokotu'u mai pē 'e he Minisitā Polisi. Ko e poini 'oku ou 'oatu,

Sea Kōmiti Kakato : Mo me'a ki lalo.

Tevita Lavemaau : 'Ofa mu'a 'o tokoni ki he kau me'a ko ē kae tuku ho'o fakapalataha, mo e palakú mo e ta'eoli e tipeiti.

Sea Kōmiti Kakato : 'E 'Eua, me'a ki lalo.

Tevita Lavemaau : 'Ai mo 'ai fakalelei mo fakapotopoto ho'o ngāue.

Sea Kōmiti Kakato : 'A e hā, si'i me'a fakapiko mo'oni. Hou'eiki, mou 'ai 'etau ngāue ke ifo. He 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e ta'e'iai hano loto. Ka mou 'ofa 'o fakaongoongo mai ki he motu'a ni. 'Oku ou kole atu ke mou ... Kuo u pehē 'e au te mou fuhu. Me'a mai, 'e Nōpele 'Eua.

Tevita Lavemaau : Sea, 'oku te'eki ai ke 'osi 'eku fakama'ala'ala.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a ki lalo.

Fokotu'u 'aho pē 4 'aho ngāue koe'uhi malava hoko ngāue faihala 'i loto he 'aho 20

Lord Nuku : Sea, ko 'eku 'uhinga 'eku tu'u hake, ko 'eku fie tokoni pē 'a'aku ia ki he fakakaukau ko ení, 'Eiki Sea. Te u 'oatu e fakakaukau ko ení. Ko e 'aho 'e 20, 'oku ala malava ke fai 'a e 'a e *corruption* 'i loto heni. Kapau te tau pehē, 'ai pē e 'aho 'e 4. Ko e fononga mai ko ē 'a muli ki heni, ka ma'u hano 'aho 'e 2, foki. Pea kapau 'e fiema'u 'e he pule ngaue ia pē ko e failesisita ke ne toloi 'e ia ha toe 'aho e 10, 'e talamai 'e he motu'a pālangi, te u 'oatu ho'o pa'anga e 1 mano ka ke fakamo'oni mai koe. 'E fakamo'oni ia. Ko e 'uhinga ko ē 'oku tonu ai ke 'ai ke nounou, ke tau hanga 'o fakafāfāsi'i 'a e maumau lao, ko e me'a ia 'oku ou fie tokoni ai ko ē ki he 'ahó, ko 'ene a'u ko ē 'o 20, pea toki ava mai leva e me'a ia ko ē 'oku fiema'u ke ha'ú...

<006>

Taimi: 1540 - 1545

Lord Nuku: Kakato mai ē, kakato mai ē. Kapau 'e holoki 'a e 'ahó ke 'aho pē 'e 4. Ko e 'uhinga 'eku 'oatú he 'oku fakaava 'e he kupu ko ení 'a e maumaulaó ke lahi ange.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea 'oku ou ki'i fakatonutonu mu'a 'a e 'Eiki Nōpele 'Eua.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu eni Nōpele.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea tapu mo e Feitu'u na, mo e Hou'eiki. 'Oku ou ki'i ongo'i 'e au ia, ko e fo'i me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e Nōpele 'Euá, 'oku hangē 'oku ne tukuaki'i 'a e ... Na'e

Minisitā foki ‘a e motu’a ni he ngāue ko ia. Hangē ‘oku tukuaki’i na’a mau fai ‘e mautolu ha me’a pehē, he taimi na’e...

Lord Nuku : Sea, ‘oku fakatonutonu atu pea u kole fakamolemole ange ki he 'Eiki Minisitā. Hala 'ata'atā ke ‘i ai ha’aku ‘uhinga pehē. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia ke ki’i fakanounou ‘a e taimi. He ‘oku mo’oni ‘a e me’a ko ia ‘a e Fakafofonga ‘Eua. Ko e taimi ko e silini, ko e puna maí ko e silini, lēsisitā ko e silini, pea kapau ‘e fu’u mahu’inga, te u fakamole ‘i he me’a ko iá, ke fei mo ma’u ‘i he taimi ko ia ‘oku ou fiema’u. Kātaki fakamolemole pē 'Eiki Minisitā, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku ‘uhinga ‘a’aku ia ke u tukuaki’i ha taha.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, ‘oku ou poupu pē ki he ‘aho ‘e 20, ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 20. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e taimi ia ‘e taha ‘oku tau seti ‘e tautolu ‘a e *process*, pea tau.. Ta ko ē ‘oku ha’u ‘a e tokotahá ia kuo ngalo ha me’a ia. Kapau te tau seti ke ‘aho ‘e 4, toki hū mai ia ‘ai hake ‘a e ‘ū pepá ia kuo ngalo ha me’a ia ‘e taha. Na’e ‘alu ia ‘o fakamā’opo’opo, ko e a’u pē ki he taimi ko iá, kuo ta’e’aonga ‘ene fo’i *application*. Ko e me’a ia ko ē ‘oku ‘ai ai ko ē ke ki’i lōloa pehē. Pehē pē ‘e au ‘oku fe’unga pē ‘a e ‘aho ko ia ‘e 20. Koe’uhí ke lava ‘o me’a..

Siaosi Sovaleni : Fakatonutonu Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu eni Minisitā.

Fakamahino ko e ‘aho 20 ke faitu’utu’uni ai Minisita

Siaosi Sovaleni : Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato. Ko e fakatonutonu Sea ‘oku pehē ni. Ko e ‘aho ‘e 20 ia, ko e ‘aho ia ke fai tu’utu’uni ai ‘a e 'Eiki Minisitā. ‘Osi ia hono vakai’i ‘a e lisí, pē ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ngalo, pē ‘oku ‘i ai ha *document* ke to e ‘omai. Tānaki kotoa ia, ‘ai leva ‘a e lipootí, ‘o ‘ave leva ki he 'Eiki Minisitā. Hoko leva ai ‘a e Kupu 11, ‘o ne pehē mai ai ko ē, ‘i he taimi leva ko ia ‘oku ‘oatu ai ki he 'Eiki Minisitā, ‘oku ‘oange leva ke ne fai tu’utu’uni ‘i loto he ‘aho ‘e 20. ‘Oku ‘ikai ko e *process* ko ia na’e fai’aki ‘a e vakai’í, ka ko e fai tu’utu’uni ko ia ‘a e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, mahino, mahino kiate au ‘a e me’a ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 3. Tau pehē, ‘oku ‘omai ‘a e me’á ia, ha’u ta ko ē ‘oku folau ‘a e Minisitā ia, ‘ikai ke ‘i Tonga ni ia he ‘aho ko ia, ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga me’a ‘oku hoko. Kapau ‘e ‘i heni ia, vave ‘aupito pē hono ‘ai. Ka ko hono ki’i ‘ai ko ē ke ki’i lahilahi angé, pea mahino leva ‘e lava pē ‘a e ngāue. Pea ka vave pē ia. ‘e vave pē ia. Ko e 'Eiki Minisitā eni ia ko e oma e oma ‘ene ‘ai me’a. Mālō Sea.

Lord Tu’i’āfitu : Sea, ki’i tokoni pē ki he me’a ko ē ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai koe Nōpele Fika 2 ‘o Vava’u.

Fakama’ala’ala he Kupu 11(1) fekau’aki mo e faitu’utu’uni Minisita ke ‘i loto ‘aho 20

Lord Tu’i’āfitu : ‘I he Kupu 11 (1) kuo pau ki he Minisitā ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 20, hili hono ma’u mai e lipooti kuo fakahū atu ‘i he Kupu 10 (4) holomui ai kimui. ‘Oku fekau’aki mo e

fokotu'u takitaha ke ne tali 'a e fokotu'ú pē 'ikai tali. 'I he Kupu 10 (4) 'oku ne fakamahino mai ai 'a e 'aho 'e 20 ko eni. Kuo pau ke 'i he 'Ofisa Pule Ngāue 'i he kakato, hono to e vakai'i, ke ne teuteu'i ha tohi lipooti, 'o to e vakai'i ai, 'oku kau ai 'a e ngaahi fokotu'u 'a e 'Ofisa Pule'angá, 'o makatu'unga ai 'a e ola 'o e to e vakai'i. Pea fakahū ai 'a e lipooti ki he Minisitā ke ne fakakaukau'i, mo fakapapau'i kae toki fai hano pulusi, 'a hono tu'ú, hono fakafoki atu pē 'oku mahino, pē 'oku tali, he Kupu 11 (a) mo e (b) pē 'ikai. Ko e 'uhinga ia 'a e tu'u 'a e fo'i *time frame* ko ē 'o e fo'i 'aho 'e 20. 'E to e foki ki he 'ofisi, ka 'e to e foki pē ki he Minisitā, 'i he lipooti ko ia ke ne fakapapau'i, 'o tali ai 'a e Kupu 11 (a) mo e (b) 'e tali 'a e fokotu'u pē 'ikai tali. Ko e 'uhinga ia 'o e kupu ko ē,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō. 'E Sea, 'oku ou fakamālō ki he Hou'eiki mei Vava'ú, na'e hanga pē 'e Tongatapu 3 'o 'omai 'a e fo'i ha'unga ko ē 'o a'u mai ai ki he fo'i 'aho 'e 20, ka 'oku hanga 'e he Nōpele mei Vava'ú, 'o ne hanga 'o *detail* mai 'a e makatu'unga 'aho 'e 20, he 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue 'oku 'uhinga ki ai. 'A ia 'oku ou 'oatu pē. 'Oku ou fakamālō au ki he fakama'ala'ala 'oku fai. Na'e 'ai ke u to e tu'u 'o fakama'ala'ala, ka ko ē kuo *detail* mai ia 'e he Hou'eiki, mālō.

Tokanga totonu ke 'ave lao fo'ou ki he kau pisinisi ke vakai ki ai

Lord Fusitu'a : 'Eiki Sea, ko e tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā. 'I he vakai fakalūkufua 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, kuo 'i ai 'a e fehangahangai pea kuo tau takai, takai, takai, he poini tatau, pea 'oku hangē kiate au, na'a 'oku 'i ai ha solova'anga e me'á ni. Na'e 'i ai e pehē 'e he motu'a ni...

<008>

Taimi: 1545-1550

Lord Fusitu'a : ... na'a kuo tonu ke tuku atu e lao ko eni ki he kakai ki he *community business* na ko e fehangahangai e 'ū kupu ko eni ko e te'eki ai ke tuku atu ki he kakai. 'A ia 'oku ou kole, te u faka, hangē ko e fakapālangi *as a gentleman and a colleague* ke ke me'a mai mu'a Minisitā Leipa fuakava mai kiate au na'e 'osi fakahoko 'a e, 'a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki ...

Lord Fusitu'a: *consultation* pea mo e ...

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki ...

Lord Fusitu'a: Mo e kakai.

Sea Kōmiti Kakato: Ku ke fakamanamana?

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko e fakamanamana ko 'eku kole.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ikai ko 'ene, ko 'ene, pea 'oku mo'oni 'a e Hou'eiki ka ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u tali atu. 'Oku mo'oni 'aupito ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mou kātaki te u hanga 'o *photocopy* atu eni ko e *public discussion paper* ē. 'I he, 'oku ou ma'u 'e au mo e 'ū nouti ko ē 'o e fakataha kau ai e *Chamber of Commerce*. 'A ia mahalo na'e 'i ai ha ni'ihi ia na'e toki ha'u kimui ni ka ko u ma'u kotoa au 'e au 'a e *consultation* ko ia.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u hanga 'oatu ...

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko e fakatonutonu atu pē ko e pepa ena ia mei he 2014 pē na'e 'i ai ha *public consultation* ki he *Foreign Investment Bill 2019*?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia 'a ia ko 'eku 'uhinga atu ko e fuoloa eni 'a e *public consultation* ko e talu mei he 2014.

Lord Fusitu'a: Ko ia. 'A ia na'e te'eki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e talu ē mei he 2014 'a e *consultation*.

Sea Kōmiti Kakato: Ongo Hou'eiki, mo kātaki ...

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a pē ha tokotaha pea tatali ha tokotaha.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki Sea, kātaki Sea *sorry*.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko u kole atu ki he Kalake kuo 'osi fotokopi'i mai 'a e tali mei he *Chamber of Commerce* 'a ia 'oku ne fakafofonga'i 'a e pisinisi ki Tonga ni kotoa pea mo e ua 'a e ongo pisinisi lalahi 'i Tonga ni ko u kole atu ke faka'atā e Kalake ke ne tufaki ke mea'i he Hou'eiki pea lau mo e Feitu'u na. Pea faka'ata'atā mu'a e Kalake ke ne lau.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e ki'i tokoni pē mu'a.

Lord Fusitu'a: Te ke laumālie lelei pē ki ai Sea?

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele kātaki 'o me'a hifo ki lalo.

Lord Fusitu'a: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea. Ko u mahalo kuo tau ‘alu takai he ngaahi siakale pea ‘oku ‘ikai ke u ma’u ha ngaahi fakatonutonu mai.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u ki’i tokoni mu’a ki he ‘Eiki Minisitā fekau’aki pea mo e ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko u mahu’inga’ia au he poini ko ē na’e ‘ohake ko eni ko ē ‘e ‘Eua 11 pea to e fakamalanga mai ai ‘a Tongatapu 3 ‘o fekau’aki mo e Kupu 11, peesi 13 ‘o e lea faka-Tonga. Ko e Kupu 11 ‘oku pehē, “Minisitā ke ne fakakaukau’i ‘a e līpooti ‘oku to e vakai’i.” ‘Oku ‘uhinga eni Sea ‘oku *refer* e Kupu 11 ki he Kupu 10 ‘a ia ‘oku pehē he Kupu 10 to e vakai’i ‘o e lisi tuku makehe mo e lisi fakangatangata ‘a ia pē ko e pehē ko hono *review* eni ‘o e lisi *reserve list* mo e *restricted list* pē ko e ngaahi lisi e ngaahi pisinisi ko ē ‘oku tuku mavahe ma’a e kakai Tonga. Ko hono *review* fakata’u tolu eni. ‘A ia ‘i he Kupu 10 ‘oku *review* e ngaahi *list* ko ia ‘a e ngaahi pisinisi ‘oku tuku mavahe ma’a e kakai Tonga ‘i he ta’u ‘e tolu, *review* ia ‘e he *CEO*. Pea ‘oku tuku hifo leva ‘a e lisi ko ia he Kupu 11 ki he Minisitā ke ne to e vakai’i. Pea ‘oku ‘oange ki ai ‘a e ‘aho ‘e 20 ke ne fakapapau’i ‘a e tu’utu’uni pē ‘oku ne tali ke tu’uma’u e lisi pē to e liliu pē *amendment*.

Fu’u mahu’inga ‘aupito ke fakapapau’i Minisita ‘oku malu ngaahi lisi ma’a e kau Tonga

Mahalo ‘oku mea’i pē he Hou’eiki ‘oku ‘i ai e kau, ‘oku ‘i ai e ngaahi sino ngāue ‘i muli ‘oku nau *pressure* mai kitautolu ke fakasi’isi’i e fanga ki’i lisi ko eni ‘uhinga ke ‘atā ‘aupito e fefakatau’aki ia ha fa’ahinga tuliki pē ke ‘atā pē ko hono ‘uhinga pē ko ‘etau mēmipa ko ē he *WTO* mo e ngaahi *principle* ‘o e *free trade* Sea ka ko e ki’i fo’i kupu ko ‘e ē, fu’u mahu’inga ‘aupito ‘aupito ke tu’u mālohi e Minisitā ke fakapapau’i ‘oku malu pē ‘a e ngaahi lisi ko eni ki he kau Tonga ‘i he Kupu 11, ‘a e me’a ko ē ‘oku ‘oange ai ‘a e ‘aho ‘e 20 Sea ke vakai’i pea fakapotopoto hono sivilisi’i e lisi ko ia he ko ‘ene tu’u pē, lele ia ai he fo’i ta’u ‘e tolu Sea pea toki *review*.

‘A ia ko u pehē pē Sea ‘oku mahu’inga ke ‘ohake heni ko e taimi ko ē ‘oku tau talanoa ai ki he fefakatau’aki ‘a māmani lahi, tau’atāina, ‘oku mūsia ma’u pē ‘a e fanga ki’i fonua iiki mo e fanga ki’i māketi iiki kau ai kitautolu. Ko e fo’i kupu ko ‘e ē, ‘oku ne ‘oange ‘aho ‘e 20 ke vakai’i, fakapapau’i ‘e he Minisitā ‘a e lisi ‘oku tu’uma’u. Fakapotopoto e ‘aho ko ia Sea. Kapau ‘e ‘oatu ha ‘aho ‘e tolu, *pressure* e Minisitā pea kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘oku folau ko e me’a ia ‘oku fakapotopoto ai Sea ke ‘oange e ‘aho ‘e 20 pea ko u pehē pē ke ongo atu hotau le’o.

<009>

Taimi: 1550 – 1555

'Eiki Minisitā Polisi: ... ‘Oku ‘ikai ke tau ‘ilo ‘etautolu ko hai ai pē to’u tangata ‘e fou mai hotau

tu'á. Ko e mafai ē 'oku 'omai ke malu'i 'e he Tongá 'a e Tongá, 'i he Kupu 10 mo e Kupu 11 Sea he fo'i lisi ko ia. Mahalo 'oku, ki'i pou pou pē ia ko u 'atú Sea mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Fusitu'a: Sea, Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga 'Eua.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé Sea. Sea ko e poini ko ē nau 'ohaké, 'oku 'atā pē ia ki he 'Eiki Minisitā. Ko e taumu'a e Lao ko ení hangē ko ia nau lave ki aí. Ko 'etau fakaava e faingamālie. Fakaava e fo'i tepí pē ko e matapā ke hū mai e kakaí 'o tokoni'i kitautolu. Kakai ení ia 'oku 'ikai ke nau fa'a tali nautolu. Pea kapau ko e, 'oku lava pē 'o fakahoko ha 'aho 'e 3 mālō pē ko e 'aho 'e 2. Ka ko e 'uhinga ko ē 'etau pehē ko ē 'aho 'e 10, ke lava 'o fakahoko e ngāue ko ia ki aí Sea. Ko u 'oatu 'e au 'a e fakakaukaú. Me'a pē 'a e Falé ni pē ko e hā e me'a 'oku tui ki aí. Ka u hoko au ki he'eku poini hokó Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Fokotu'u fetongi kupu 19 'aki 'omai kupu he lao motu'a ki ha Kōmiti ke tangi ki ai 'a kinautolu 'ikai tali kole ngofua laiseni

Tevita Lavemaau: Ko e Kupu 19. Kupu 19, kapau 'e 'i ai ha taha 'e tohi kole ki ha fa'ahinga ngofua laiseni pea 'ikai ke tali 'i ha fa'ahinga 'uhinga. Ko e Tohi Tangi ko ē 'oku faí, to e Tohi Tangi pē ki he 'Eiki Minisitā. Ko e 'Eiki Minisitā ko ia pē ia na'a ne tali ko ē 'a e *process* ko ení. 'I he Lao lolotongá 'Eiki Sea, 'oku malu'i e 'Eiki Minisitā pea mo e kau ngāue 'o fokotu'u e Kōmiti *Arbitration Committee*. Ka 'i ai ha mamahi 'i he kau kole pisinisi ko ení, 'oku nau tangi ki he sino ko ení. Ko e hā hono 'uhingá. Sino 'oku tau'atāina 'ene fai tu'utu'uni pea malu'i e *interest*. Ko 'ene tu'u ko ení, ko e to e tangi atu ko ē ki he 'Eiki Minisitā. 'Oku kau ení ia hangē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Nōpele ko ē 'o 'Euá, hangē 'eni ia ha'atau faka'ai'ai tautolu 'a e kakai pisinisi ko ení ke 'ai hano fu'u tila'i e 'Eiki Minisitā 'ange ha fu'u pa'anga 'e 2 kilu kae 'oange 'ene laisení 'a'ana ia. 'Oku mahu'inga ke tau malu'i e Hou'eiki Minisitā mo e kau ngāue 'a e Pule'angá he 'oku tau kei māmani pē Sea. Tau kei, 'ikai ko Hēvani ení. Pea ko u pehē Sea ko e Kupu ko ení 'oku tonu ke fakalelei'i. 'Omai pē Kupu ko ē Lao motu'á, fokotu'u ha Kōmiti 'i 'olunga ai. 'Oku 'i ai e Kupu tatau pē he Tukuhaú. Ko e hā hono 'uhingá, tukuange ke tau'atāina e kau pisinisi ka 'oku nau ta'efiemālie ki ha tu'utu'uni 'a e 'Eiki Minisitā mo e potungāue. Nau tangi ki ha sino 'oku tau'atāina ke malu'i 'enau *interest*. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tali atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e Kupu 19 'oku me'a mai ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga mei 'Euá. Pea ko u fie tokoni atu pē. Kapau 'oku, 'i he 'osi ko ē 'ete ma'u 'ete setifikeiti ki he'ete hoko

ko ha tokotaha *foreign investment*. 'Oku 'i ai e taimi ia 'oku fiema'u 'enautolu ia ke *transfer* e fo'i *certificate* 'e ha taha kehe. Pea ko e *process* ko ení, ko e *Registrar* ko ē 'o e potungāue 'oku 'ikai ko e Minisitā ka ko e *CEO*. Ko e tokotaha ia 'oku fai ki ai 'a e tohi ke 'ave 'a e *certification* ko ení mei a *A* kia *B*. Pea 'o kapau leva he 'ikai ke tali ia 'e he Failesisita pē ko e *Registrar* ko ē 'a e potungāue pē ko e *CEO*. 'Oku nau tangi mai leva ki he motu'a ni.

Sai, ko e fa'u ko ē 'o e *reserve* lisí mo e *restricted* lisí, ko e me'a ia 'oku ou kau aí. Ko e foaki ko ē 'o e setifikeiti ki ha taha 'oku fie ha'u mei mulí 'oku 'ikai ke kau ai e motu'a ni ia. Ko e fo'i tu'u makehekehe ia. Pea kapau leva 'oku 'alu atu ia, kuo tohi atu ia pea 'ikai ke tali ia 'e he *CEO*, pē ko e Failesisita, 'oku 'oange leva ke nau tohi kole mai kiate au ke u hanga 'o *overwrite* 'a e *CEO* kae 'ave me'a 'oku ne kole ki aí ke fakangofua ia ke ne 'ave 'a e fo'i lesisita setifikeiti ki ha taha kehe pē ko e kautaha kehe. Ko 'eku ki'i tokoni atu pē ia 'oku 'ikai ke fu'u tonu e ma'ú.

Tevita Lavemaau: Mālō Sea. Ka u ki'i,

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai 12.

Tevita Lavemaau: Ki'i fehu'i ai pē ki he Minisitā. Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā he tokoni mai ko ia. Sea ko u ki'i fehu'i pē 'a'aku ia. Ko e Lao lolotongá, 'oku 'i ai ai e Kupu ai kapau leva 'oku 'i ai ha taha 'oku kole ki he laiseni ko ení pea 'ikai ke tali. 'Oku faka'atā ke tangi ki he sino ko ení.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu.

Tevita Lavemaau: Ko fē ia 'i he Lao fo'ou ko eni 'oku fokotu'u mai,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e ki'i fakatonutonu atu pē 'e Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke tokoni, 'oku 'ikai ko ha'aku 'ai ke fakafekiki ko e fie tokoni atu pē.

Tevita Lavemaau: 'Oku kei 'asi mai ai?.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e laisení 'oku kehe ia mei he ...

<001>

Taimi: 1555 - 1600

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... *certificate*. Ko e fo'i lao ko eni fika 18/19 ko e *appeal* ia ke, koe'uhí he 'oku ta'ofi e *application* ke *issue* pē ko hono *transfer* ha fo'i *certificate* 'oku kehe 'aupito ia mei he pisinisi laiseni. Ko 'eku ki'i tokoni atu pē au 'oku 'ikai ko ha'aku 'ai ke fēpaki ko e fakamaama pē kātaki.

Siaosi Sovaleni: Ko e ki'i fehu'i ai pē kapau pē 'e tali Sea he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 3.

Poupou ki ha sino tau'atāina ke siofi ngaahi tangi atu he 'ikai tali kole laiseni

Siaosi Sovaleni: 'A ia ko e 'uhinga pē eni ia 'Eiki Minisitā ko e, kapau 'e 'ikai ke tali 'e he *CEO* ko ia foki 'oku *Registrar* ke ma'u ha laiseni pē ko hano *transfer*. Pea ko e tangi pē ia ki he 'Eiki Minisitā. 'A ia ko u tui ko u poupou ki he me'a ko eni 'a e Fakafofonga 'Eua 'oku 'i ai 'a e faingamālie heni ke palopalema ai 'Eiki Minisitā he 'e tohi tangi atu he 'e 'oatu ko ē 'a e tohi tangi fekau'aki mo e tu'utu'uni 'a e *CEO* ki he 'Eiki Minisitā. 'I ai leva e me'a 'e ala hoko ai ke liliu ai 'e he Minisitā ia 'ene fakakaukau. 'A ia na'e 'uhinga ki ai ko ē 'a ia 'oku poupou ki he Fakafofonga 'Eua ke 'ai ha sino tu'u tau'atāina he tuliki. Ke 'uhinga ke 'oua 'e tau *put* 'a e Minisitā 'i ha me'a 'e ala palopalema ai. Ko e 'uhinga pē ia 'a e poupou 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Māhino pea 'oku ou poupou lahi atu 'e Sea ki he fakakaukau ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ka ko u 'uhinga ko e 'uhinga ia ko ē *Ombudsman*. Na'a tau to e 'ai ha fo'i sino kehe 'oku to e ma'olunga ange he *Ombudsman*. Ko e 'uhinga ia e fa'u e ngaahi sino ko eni ke nau fekaukau'aki ke lava e me'a ko ē 'oku fai ki ai e fokotu'u.

Lord Fusitu'a: Sea. Kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: Ko e ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Io.

Lord Fusitu'a: 'A ia ko e, 'ai ke 'oange ki he *Ombudsman* ke 'osi e faihala pea toki fakatotolo'i e *Ombudsman*. Ko 'emau feinga eni ke tā e langó kei mama'o.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Io.

Lord Fusitu'a: Ke 'uluaki *prevent* ia ke 'oua 'e 'i ai ha faihala.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sai ange 'a ia te u pehē pē Sea kātaki pē ke u *roll forward* atu anga 'etau fakakaukau.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Tau pehē ‘ai hatau fo’i kōmiti. Ko e hā, ko hai ? Kau ai e Minisitā kau ai e Sekelitali kau ai mo hai. Ko e fu’u kau ngāue pē ‘i loto. Ka ko e hā ‘a e fakakaukau pea ‘ai mai fo’i lao ke liliu ka tau sio ki ai.

Lord Fusitu’a: Ko e tokoni atu ‘e Minisitā pē te ke loto lelei ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele.

Lord Fusitu’a: Fakatātā ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele.

Lord Fusitu’a: Ko au eni ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko u faka’amu au ke ‘oua pē te ke to e me’a hake koe ki ‘olunga.

Lord Fusitu’a: Ke kei tuputāmaki pē ?

Sea Kōmiti Kakato: Ke fu’u fakatupu’ita ‘aupito kia au.

Lord Fusitu’a: Kātaki ‘Eiki Sea. Laumālie lelei.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ā ki lalo. Tau liliu, ‘e Hou’eiki tui homou kote.

Lord Fusitu’a: Ko eni kuo ‘osi laumālie lelei e Minisitā ia ke u lea ki ai. Pe ‘i tuputāmaki pē ā koe. Fokotu’u atu Sea ke tufa ā ‘eku tohi.

Sea Kōmiti Kakato: Ko u ‘ilo au ‘oku ke konā.

Lord Fusitu’a: Kātaki Sea ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke ta’ofi ngata’a pehē ha taha ia.

Lord Fusitu’a: Ko e lao fakafo’ituitui ki he motu’a ni ‘oku hala ‘atā ha konā e motu’a ni. Ko e fakahoko ‘etau ngāue.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ‘oku, tau ...

Lord Fusitu’a: Na’e ‘omi ‘eku tohi pea ‘oku kole ke tufa pea ‘oku fakapalataha ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ta’ofi ngata’a leva ha taha pea ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku hoko ki ai. Tau liliu ‘o Fale Alea.

Lord Fusitu’a: Ko e tuli e ho’ata kitu’a kae tuku e fakapalataha ‘Eiki Sea.

(Na'e liliu 'o Fale Alea.)

'Eiki Tokoni Sea: Mou ki'i me'a hifo Hou'eiki. Hou'eiki hangē ko e me'a ko ē 'a e Sea Kōmiti Kakato ngāue'aki 'a e talangofua 'Eiki Nōpele ē. Ko e talangata'a pē ...

Lord Fusitu'a: Kātaki fakamolemole atu 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Me'a ki lalo. Ko e talangata'a pē ko u tuku koe ki tu'a 'aho 'e 14 fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni koe'uhí ho'o fakafaingata'a'ia'i 'a e ngāue 'oku fai he Fale. Me'a mai ange 'a e 'Eiki Minisitā Polisi. 'I ai e ki'i me'a 'oku fie me'a ki ai e Minisitā Polisi. 'Oku mahu'inga 'aupito koe'uhí ko moutolu Hou'eiki Pule'anga 'oku 'i ai e fatongia e fonua. 'I ai e me'a 'oku tokanga ki ai e Minisitā Polisi. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu ...

Siaosi Sovaleni: Ki'i *point of order* pē kātaki pē 'Eiki Minisitā Polisi. Kapau 'oku pehē pea to e tuku atu ke tau to e pāloti ke ngofua ha me'a kehe mei he me'a na'e fakavavevave. Hangē pē ko ē ko 'etau pāloti 'anenai ke fakangofua 'i he kamata 'o e Fale tonu pē ke tau fou pē he founa tatau pē mālō.

'Eiki Tokoni Sea: Ki'i fakama'ama'a mai pē Feitu'u na he ko u ngāngāue'aki pē homou loto ko ē 'aneuhu ki he ngaahi me'a kehe 'oku kei tolona mai pē 'oku te'eki ke tau po'uli he 'aho ni. Talu pē ko ē fo'i tali 'aneuhu pea ko u kei ngāngāue'aki pē fo'i tali ko ia. Me'a mai Minisitā Polisi.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he fakakaukau ke tukuatu lēkooti mali & pekia tauhi Siasi Māmonga

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Mālō e kei laumālie māpukepuke Sea mo e fatongia 'o e Fale Alea 'o Tonga. Faka'apa'apa lahi 'aupito ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga pea pehē ki he kakai 'oku me'a mai 'i he ngalu'ea.

Sea ko e kole pē eni ia ki he Hou'eiki ke mou angalelei mu'a ko hono 'uhinga kuo 'omi 'a e fehu'i ki he Pule'anga pea na'e 'ikai ke lava 'o faingamālie lelei'i ke 'oatu ha tali. Pea 'oku mau ongo'i 'oku mau mo'ua ke 'oatu 'a e fakamatala ko eni ke 'inasi ai 'a e kakai.

<002>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Minisitā Polisi: ...'i hono tukuaki'i ko eni 'oku 'i ai 'a e 'ave 'o e lekooti ki he taha 'o e ngaahi siasi ke nau fakahoko 'a e ngāue ki ai. 'Oku 'i ai 'a e tu'utu'uni Kāpineti heni Sea, pea 'oku totonu pē ia kiate au ke tufa ki he Hou'eiki Mēmipa ke nau mea'i 'a e mo'oni. 'Oku te'eki ai ke aofangatuku pē *finalize* 'a ia ko e taimi ko ē 'e tufa atu ai te mou me'a pē ki ai, 'oku 'i ai 'a e fengāue'aki 'a e Pule'angá 'Ofisi 'o e Fakamaau pea mo e 'Ofisi ko ia 'o e 'Ateni Seniale ki he ngāue ko eni na'e fakahoko. Ko e taumu'a 'e hou'eiki na'e vakai takai 'a e Pule'anga ki he 'ofisi

ko eni 'oku fekau 'aki pea mo hono tauhi 'a e lekooti 'o e pekia, 'o e mali, ngaahi lekooti pehē 'oku 'ikai ko e lekooti kātoa kātoa 'a e Pule'angá, ko e lekooti pē eni ia fekau'aki pekia mo e mali 'a ē ko ē 'oku 'asi ai koē hisitōlia fakafo'ituitui 'o e kakai 'i hono tauhi.

Ko hono 'uhingá ke 'i ai ha *back-up* pea 'oku vakai takai hoko mahalo ko e *system* lelei taha 'i māmani te mou toki me'a atu pē 'o kumi 'o 'ilo'i ia ko e *Family Search* 'i he malumalu 'o e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'a e kau Mā'oni'oni 'o e Ngaahi 'Aho Kimui ni, ne nau kamata 'enautolu 'a e ngāue ko eni 'i he 1839 'i *Utah*, pea 'oku lahi 'a e ngaahi kautaha pea mo e ngaahi Pule'anga kuo nau kole tokoni ki he kautaha ko eni ko hono 'uhingá pē ke *back up* pē 'a e ngaahi lekooti fekau'aki mo e tafa'aki pē ko ia, mo e ngaahi taukei. Ko kinautolu 'a e *Search Web* lahi taha fekau'aki 'i māmani, fekau'aki pea mo e ngāue ko eni, pea 'oku kau 'a e fonua ko eni ko Niuē Sea, na'e mole 'enau lekooti 'i he tō 'a e afā ko ia ko Heta he uafe ko Heta 'i he 2003 pea na'e mole 'enau lekooti, pea na'a nau kole ai ki *Utah* 'o to e fakakakato mai 'enau lekooti ko hono 'uhinga 'oku *base* 'i he lekooti ko ia hono *claim* fakalao totonu 'a e ni'ihiki ki he *property* pē ko e koloa pē ko e 'api.

Pea na'e makatu'unga 'i he vakai takai 'a e Pule'angá 'oku 'i ai 'a e ngaahi fengāue'aki pehē pea mo e kautaha ko eni me'apango pē ia ko ene pīkinga ki he siasi kā na'a nau fu'u kamata fuolao mai 'a e ngāue. 'Oku ui kinautolu ko e *Family Search* ko e va'a ia ko ē 'oku nau fai 'a e ngāue ko eni. Pea tupunga ai 'a e fakakaukau 'a e Pule'angá ke fai 'a e fengāue'aki pea mo e tafa'aki ko eni ke vakai 'i ha *possibility* pē ko ha tu'unga malava ke fakakaukau 'e lava 'o *store* ko e taumu'a ke malu'i ke 'i ai ha *back up* 'o e lekooti pehē 'a Tonga ko hono 'uhigá na'e 'i ai ha fakatamaki.

Hou'eiki mahalo pē 'oku mou mea'i pē ko 'etau Fale Alea motu'a, 'ikai ko ē tō 'a Sūnami, 'oku ko e kongá ko ē 'oku tu'u lavea ngofua 'e taha 'oku ui ko e *red zone*, he 'oku kau 'a e 'elia ko ia 'i he *red zone*, ko e *worse scenario* 'i Tonga ni ha tō ha sunami ko e mo'unga ko eni ko ē 'oku tu'u ai 'a e *High* Komisiona Nu'usila 'oku a'u'a e tahi ki 'olunga ki hoto tui. Pea 'oku tuku 'a e fakakaukau 'e taha ka hoko ha me'a pehē ko e hoko atu'a e fonua, ko hai 'oku ne *own* 'a e hā 'a e koloa ko hai 'oku 'ea ki ha koloa, mole ia.

Pea ko e anga eni ia 'a e fekumi 'a e Pule'anga 'oku te'eki ai ke aofangatuku ia hou'eiki. Pea 'oku ou tui pē au ia fakamolemole pē Hou'eiki Minisitā Kāpineti 'oku ou kau au 'i he pou pou tonu ke mea'i 'e he hou'eiki 'a e tūkunga totonu 'oku 'i ai 'a e ngāue ko ia, kā ko e laumālie ia 'oku fai ai 'a e ngāue kā 'oku ou faka'apa'apa lahi Sea ki he siasi na'a si'i ngali uesia, kole fakamolemole ki he kakai 'o e fonua 'oku 'ikai ke 'i ai ha taumu'a kehe ia. 'Oku 'ikai ko e lekooti kātoa 'a e Pule'angá mole ke mama'o, ko e 'uhinga pē ia ki he *registry* ko eni ko ē 'o e fā'ele'i pea pehē ki he pekia.

Kā ko e ki'i fakamatala ia ke tokoni atu 'e 'Eiki Sea fekau 'aki mo e kaveinga ko ia, 'oku ou fakamālō atu'i he ma'u faingamālie.

Eiki Sea: Mālō. Faka'osi mai 'Eiki Nōpele Niua, kā tau mālōlō koe'uhi ko 'etau taimi.

Kole ke tufa tohi mei he kau pisinisi fekau'aki mo e Lao 'Inivesi Muli

Lord Fusitu'a: Mālō 'Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea tapu mo ho Fale 'Eiki. 'Oku fokoutua atu 'a e motu'a ni koe'uhí ko e fekau'aki mo 'etau ngaahi kōmiti ke fakangofua

mu'a 'e he Feitu'u na ke tufa 'a e ngaahi tohi na'e 'omi 'e he motu'a ni fekau'aki mo 'etau ngāue he Kōmiti Kakato, pea toki lau ā ia 'i he'etau omi 'apongipongi, 'i he Fale Alea 'apongipongi, kae tufa pē mu'a 'i he efiāfi ni.

Lord Tu'ilakepa: Mālō. 'E tuku mai ha faingamālie ki he uike kaha'u he 'oku 'osi 'omai pē 'a e tohi kiate au, ongo tohi 'e ua ko eni, hou'eiki ko e tohi ko eni 'oku 'ikai ha ko e tohi mai pē 'a e kau pisinisi, k 'oku 'oatu pē ke mou kau ai pē ke 'ata ki tu'a ki he tokoni ki he'etau ngāue, 'omi pē ia ke mou me'a ki ai Hou'eiki Minisitā, pea mo e Fale ni, kae tuku mu'a ha faingamālie ke ...

<005>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Tokoni Sea : ... Kalake mo e me'alele ,ke 'ai hano paaki... Ka na'e 'osi a'u mai e tohi kiate au, 'omai ki hoku nimá, pea ko eni 'oku 'i hoku nimá. Me'a ange ki lalo. Me'a ki lalo. Pea 'e tufa pē 'o hangē ko ho'o kole,'Eiki Nōpele mei Niua, 'auhu, ki ha'amou toki me'a ki ai pea hoko atu 'etau feme'a'aki. Ka 'oku ou talamonū atu kiate kimoutolu,Hou'eiki. Mālō e ngāue. 'Io, 'Eiki Nōpele Fika 2 'o Vava'u.

'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu : Fakamolemole 'oku 'ikai ke u fakahoha'a, 'oku ou pehē 'e au koe 'ai ke fai e Kelesi, kau ta'utu. Mālō.

'Eiki Tokoni Sea : Ko e 2008, taimi na'a ku Sea ai, 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga 'ata pehē ia heni, fofonga e Fale 'eiki. 'I he taimi ni, Hou'eiki, 'oku ou tui 'oku totonu ke lotu'i 'a e Fale ni he pongipongi, ho'atā, efiāfi. Tonu ke tau hū mai pē 'o 'ai ha'atau lotu. Tau tutuku pē, lotu. Hū pē, lotu. Ko ia 'oku 'i ai e me'a ia 'oku hoko he Fale ni, pea 'oku ou vakai 'oku mou tuputāmaki vave. Kaikehe, 'oku ou talamonū atu, mahalo ko 'eku faka'osinga pē 'aku he 'aho ni. 'E me'a mai e 'Eiki Sea 'apongipongi. Hoko atu a ho'omou me'a ko ē 'oku fai he taimi ni. Ka u mālōlō, 'oku 'ikai ke u tui au 'oku totonu ke u to e hoko atu he sio ki he ngaahi 'ata pehē. 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato, mālō e kātaki. 'Ai e kātaki ke lahi. Me'a pē 'oku ou kole, 'oua na'a ke me'a ki 'olunga 'o me'a ki ha Mēmipa na'a faifaiange kuo tupu ai ha fa'ahinga me'a he te ke tengetange ai e Feitu'u na. Ngāngāue'aki pē e kole fakamolemolé, pea mo e me'a ki lalo, pea mo 'etau Tohi Tu'utu'uni ke ngāue'aki, kae napangapangamālie, pea tafangafanga e 'Eiki hotau loto Fale. Mou me'a hake ki 'olunga ke tau faka'osi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pē 'a e 'Eiki Tokoni Sea)

<006> .

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

'Aho Fepueli 19 Fepueli 2019

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu
2. Tali ui
3. Me'a 'a e 'Eiki Tokoni Sea

Fakahoko mai 'e he Tokoni Sea 'a e kole mei he Fakafofonga Ha'apai 13 ko e fiema'u fakavavevave hono vāhenga 'oku ne faka'amu ke fakahoko mai ki he Fale. Mea 'a e Tokoni Sea 'oku lolotonga ngāue 'a e Fale ki he me'a fakavavevave 'a ia ko e Lao ki he 'Inivesi Muli, ka koe'uhi ko e kole 'a e Fakafofonga 'oku fokotu'u atu ke pālōti 'a e Fale fakatatau ki he Tu'utu'uni 35.

Pālōti 'a e Fale 'o tali (10/8) ke fakangofua 'a e ngaahi fiema'u fakavavevave ko eni 'a e kau Fakafofonga.

Me'a 'a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u 'o tokanga ki he maumau ko ia ne hoko ki he keipolo 'i he 'aho 20 Sanuali. Fokotu'u ke fokotu'u ha Kōmiti Fili 'a e Fale Alea ke nau ngāue mo vakai ki he palopalema ko 'eni pea mo e ngaahi lipooti 'o e ola 'o e ngāue.

Fokotu'u 'e he Fakafofonga Ha'apai 12 ke 'omai ha lipooti 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngāue ki Muli ki Fale Alea, pea ke toki makatu'unga ai ha fokotu'u 'o ha Kōmiti Fili.

Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o poupou ke 'omai ha lipooti 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Ngāue ki Muli ki Fale Alea pea ke toki mahino mei ai ha hoko atu 'a e feme'a'aki 'i he kaveinga fokotu'u Kōmiti ni.

Me'a 'a e Fakafofonga Tongatapu 3 'o tokanga ki he ngaahi fakamatala mai 'e he Minisita Leipa 'i he Letiō Tonga fekau'aki mo e keipolo.

PĀLOTI KE FOKOTU'U 'A E KŌMITI FILI KE NAU NGĀUE KI HE MAUMAU KI HE KEIPOLO. 'IKAI TALI (13/7)

Me'a 'a e Fakafofonga Fika 1 Ha'apai 'o tokanga ki he pule'anga ke fakamahino mai pe ko e mo'oni kuo tali 'e he Pule'anga ke 'ave ki he Siasi 'o Sisu Kalaisi 'o e Kau Ma'oni'oni 'a e totonu ke tauhi 'a e ngaahi lēkooti 'a e Potungāue Fakamaau'anga 'o kau ai 'a e 'aho fā'ele'i, 'aho pekia, mo e 'aho mali. Me'a 'a e Minisita Lao 'oku fakahoko 'a e fengaue'aki ko 'eni mo e siasi pea 'oku fakataumu'a ke 'i ai ha feitu'u malu ke tauhi kiai 'a e lekooti pea 'oku 'osi 'i ai

pe ‘a e ngaahi fonua he Pasifiki ‘oku nau ngaue’aki ‘a e founa tatau ‘i he’enua fengaue’aki mo e Siasi ko ‘eni.

4. KŌMITI KAKATO (2pm):

Feme’a’aki ‘i he Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli. Tokanga ‘a e Fakafofonga Tongatapu 3 ki he ngali fepakipaki ‘a e ngaahi kupu si’i ‘o e kupu 5 fekau’aki mo e “*restricted list*”. Tokanga mo e Fakafofonga Nōpele Niua ki he ‘ikai ke fakahoko ha talanoa (*public consultation*) fe’unga pea tautefito foki ki he kau pisinisi. Me’a ‘a e Minisita Leipa na’e ‘osi fakahoko ‘a e talanoa ko eni he ta’u 2014. Kole ‘a e Fakafofonga Nōpele ke tufa ‘a e ngaahi tohi kuo ‘omai kiate ia mei he kau pisinisi ‘o fakahā mai ne te’eki ke fai ha talanoa mo kinautolu.

5. FALE ALEA (4pm):

Me’a ‘a e Minisita Polisi ‘o fakama’ala’ala ‘a e fengaue’aki ‘a e Pule’anga mo e Siasi ‘o Sīsū Kalaisi ki he ngaahi lekooti. Ko e taumu’a pe ke nau *backup* pea ke ‘i ai ha feitu’u malu ‘e tauhi ai ‘a e ngaahi lekooti telia na’a hoko ha me’a ‘oku ‘i ai pe ha’atau lekooti. Ka ‘oku kei fai e ngāue pea te’eki ke aofangatuku ‘e he Kapineti ‘a e me’a ni.

Kole ‘a e Fakafofonga Niua ke tufa mu’a ‘a e ngaahi tohi ne ‘osi ‘omai kiate ia fekau’aki mo e “*public consultation*” ‘I he Lao ki he ‘Inivesi Muli. Tali ‘e he Tokoni Sea ke tufa ‘a e ngaahi tohi ko eni ‘apongipongi.

TOLOI ‘A E FALE ALEA KI HE PULELULU 20 FEPUELI 2019, 10AM